

Софийски университет „Свети Климент Охридски“
Факултет по класически и нови филологии
Катедра „Романистика“

Радостина Божидарова Захариева

ПОЗНАНИЕТО ЗА ЛЪЖАТА, ОТРАЗЕНО В ЕЗИКА

(изследване върху идиоматиката
на френския, румънския и българския език)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане
на образователна и научна степен „доктор“

Професионално направление 2.1. Филология
Научна специалност 05.04.11. Общо и сравнително езикознание
(френски език, румънски език)

Докторант на самостоятелна подготовка
Научен ръководител: проф. дфн Силвия Стоилова Ботева

София, 2018 г.

Дисертационният труд „Познанието за лъжата, отразено в езика (изследване върху идиоматиката на френския, румънския и българския език)” е обсъден и предложен за публична защита на разширено заседание на Катедра „Романистика” към Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски” на 03 декември 2018 г.

Дисертационния труд съдържа 504 страници (591 стандартни) и се състои от уводна част, девет глави, заключение, библиография (195 заглавия цитирана литература на български, френски, румънски, английски и руски език), лексикографски източници (над 100), списък на съкращенията и тематичен показалец (39 стр.) на корпуса идиоматични изрази (над 3700), върху които се изгражда изследването. В дисертацията е приложена една фигура, показваща видовете устойчиви изрази в езика, техните взаимовръзки и принадлежността им към отделните лингвистични дисциплини.

Научно жури:

проф. дфн Лилия Крумова-Цветкова

проф. д-р Василка Алексова

проф. дфн Силвия Ботева

проф. дфн Иван Касабов

доц. д-р Екатерина Драганова

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 2019 г.

от часа в зала на Софийския университет

„Св. Климент Охридски” (Ректорат).

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОДНА ЧАСТ	5
I. За темата и задачите на изследването	7
II. Необходими предварителни пояснения	13
1. За основанието на избора на трите езика	14
Връзката между двата балкански народа, техните езици и култури	14
Връзката на двата балкански народа с Франция	24
2. За идиоматиката и нейната терминология	33
Първа глава. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	39
Лъжата като обект на вниманието на развиващото се научно знание	39
Античност	39
Библия	41
Средновековие	45
Ново време	49
Ренесанс	49
Просвещение	52
Най-ново време	57
Наблюдения от гледна точка на биологията	57
Наблюдения от гледна точка на психологията	59
Наблюдения от гледна точка на социологията	63
Наблюдения от гледна точка на антропологията	64
Българската научна мисъл за лъжата	65
Оценката за лъжата в съвременната епоха	68
Лингвистични изследвания за лъжата	72
Втора глава. НАИМЕНОВАНИЯ НА ЛЪЖАТА	76
Френски лексеми	76
Румънски лексеми	100
Български лексеми	110
Трета глава. СЪЩНОСТ НА ЛЪЖАТА	118
Лъжата и истината	118
Лъжата и измамата	122
Връзка с комуникативния акт	124
Разпространеност на лъжата	125
Пряко характеризиране на лъжата	127
Връзка с други отрицателни човешки прояви	134
Краткотрайност на лъжата	136
Същностни характеристики на лъжата според идиоматиката	137
Лъжата – слово	137
Лъжата – действие	140
Субектът на лъжата	159
Обектът на лъжата	166
Измаменият обект	166
Неизмаменият обект	171

Оценка на лъжата	173
Изводи	177
Четвърта глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ЛИЦЕМЕРИЕ	182
Лицемерието – основен модус на лъжата	182
Лицемерие – двойственост	183
Лицемерието – повече от двойственост	193
Лицето като прикритие при лицемерието	194
Словото – основно средство на лицемерието	197
Лицемерието като нелогично поведение	203
Лицемерието като маска	207
Лицемерът	210
Изводи	216
Пета глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ПРЕСТРУВКА. ЛАСКАТЕЛСТВО	221
Преструвка.....	221
Изводи	232
Ласкателство	235
Ласкателство – двуличие	236
Ласкателство – лъжа	240
Въздействие върху обекта	241
Ласкателство – угодничество	250
Изводи	256
Шеста глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ХИТРОСТ	259
Образът на хитростта	267
Образът на хитреца	271
Връзка с лъжата и с другите ѝ модуси	298
Оценка на хитростта	301
Изводи	307
Седма глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ДЕМАГОГИЯ. МАНИПУЛАЦИЯ	314
Демагогия	314
Обещанието – основно средство на демагогията	316
Връзка с лъжата и с другите ѝ модуси	324
Оценка	326
Преувеличение и преумаление (мейозис)	328
Изводи	331
Манипулация	334
Изводи	352
Осма глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. СЛУХ И КЛЕВЕТА	354
Същностна характеристика на слуха	354
Същностна характеристика на клеветата	358
Лексикографските източници за слуха и клеветата	359
Слух	359
Клевета	360
Генетичната връзка слух–клевета–лъжа	361
Разпространението – необходимо условие за успех на слуха и клеветата	363

Бързина и необратимост на разпространението	369
Клеветата – обида, унижение, унищожение	375
Обектът на клеветата	383
Клеветникът	390
Слушателят	395
Слухът и клеветата – словесен акт	397
Изводи	399
Девета глава. ЗА ИДИОМАТИКАТА, ИЗГРАЖДАЩА ПОЗНАНИЕТО	
ЗА ЛЪЖАТА	403
Механизмът на фиксиране на познанието	403
Типовете идиоматични изрази, представящи лъжата	403
Колокации	403
Фразеологични единици	404
Сравнения	407
Паремии	408
Семантична характеристика на идиоматичните изрази	410
Политематична отнесеност	410
Полисемия	412
Механизмът на изграждането на познанието за лъжата в	
идиоматиката	414
Ориентационни метафори	418
Онтологични метафори	420
Структурни метафори	422
Зооморфен код	436
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	441
ЛИТЕРАТУРА	447
ИЗТОЧНИЦИ	458
СЪКРАЩЕНИЯ	465
ТЕМАТИЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ	466

УВОДНА ЧАСТ

Едно натрапчиво и неприятно усещане напоследък гнети все повече българи. Усещането е, че отвсякъде лъха омраза и звучи лъжа, че все повече и повече затъваме в омраза и лъжа.

Живеем във време на технологичното чудо „мрежата”, донесло свободен достъп до информационните бюлетини и съждения на различни езици от различни точки на света, което позволява съпоставяне и отсяване на истината от чутите и внушавани лъжи, дава възможност за изразяване на мнение по всякакви проблеми на обществения живот в по-частен и в по-глобален план, на оживени контакти, на постоянно общуване. Но се появи и един съпътстващ феномен – умишлено да бъде затруднено в редица случаи различаването на истината от лъжата, често целенасочено стимулирано от определени заинтересовани групи и централи. Защото наред с обикновеното споделяне на личната информация, на мнението и предпочитанията неотменно върви и възможността и реализацията ѝ в съзнателно поднасяне на всякакъв тип лъжа (известно с новия жаргонен термин „тролене”), често придружена от изблици на омраза, изразявана в повечето случаи грубо, с клетви, с нецензурен език.

Дали лъжата е болест на времето ни, на възпитанието, на характера ни, на историческата ни съдба, на кръстопътното място – Балканите, където е разположено многовековното ни отечество? Писателката с български и хърватски корени Дубравка Угрешич с горчивина отбелязва: „Малките народи на Балканите, струва ми се, отдавна са създали култура на лъжата, свикнали са с нея и продължават да я развиват. Лъжата, подобно на смъртта, се превърна в естествено състояние, в норма на поведение, лъжците са нормални граждани” (Угрешич 1999: 85). Тя посочва и един много характерен и важен фактор за поддържането на лъжата в съвременния живот на обществото – медиите.

Дали лъжата е особено характерно явление именно на Балканите и най-вече днес? Ето още едно споделено наблюдение: „Без всяко колебание можем да кажем, че най-злободневната тема сега, в навечерието на изборите, е лъжата. Но ако разширим хоризонта и преминем от въпросите на сегашния момент към нашето време въобще, то нашата тема пак не изгубва своя непосредствен жизнен интерес. Наистина, не трябва да сме особено наблюдателни, за да забележим, че повечето политически, социални, съдебни и битови въпроси са станали неразрешими именно вследствие на всеобщата лъжа, че най-сериозните потръси, преживени в последните години [...], са били породени най-вече от лъжата”. Безрезервно бихме отнесли тези думи към нашата действителност, към живота и на съседни нам страни в нашето съвремие. Но те всъщност представят една характеристика на реалността в държава от сърцето на Западна Европа отпреди повече от век – съзнателно бе пропусната информация от края на изречението – „... преживени в последните години на Франция, са били породени най-вече от лъжата” (Mélinand 1902). Не бихме могли да отречем, че и другаде по света лъжата съществува и се практикува в човешките взаимоотношения на различни равнища, но когато ни засяга пряко – остро е възмущението и желанието за нейното изкореняване. Вероятно болезненото усещане за честото

тържество на лъжата в съвременното му общество подтикват френския философ Камий Мелинан да сподели тревогата си и да предприеме изследване върху пораждането на лъжата в поведението на човека, причините и факторите на влияние за затвърждаването ѝ в личните и обществени взаимоотношения – в 1902 г. публикува студията *Психология на лъжата* (Mélinand 1902). А на следващата 1903 година излиза книгата *Лъжата* на друг френски философ Гийом Леонс Дюпра, в която също се обръща внимание на лъжата в обществения живот, при децата и процеса на възпитание, на оценката ѝ от нравствена гледна точка (Duprat 1903). Интересно е, че тези книги са преведени много скоро в Русия, а работата на Мелинан и у нас, което говори за факта, че феноменът лъжа е тревожно забележим в обществения живот на различни географски ширини и вълнува, че се търси неговото обяснение откъм генезис, проявления и влияние, както и начини за преодоляването му (с особено внимание върху възпитанието).

I. За темата и задачите на изследването

Всичко това показва, че **темата** за лъжата е определено **актуална**, дори по-точно перманентно актуална.

Дисертацията насочва вниманието към езика и по-специално **обект** на изследването е по-експлицитната негова част – идиоматиката, която е отражение на езиковия развой в семантичен и комуникативен план и е съкровищница на ценна неподправена информация за светоглед, морал, аксиологична система.

Предмет на проучване е познанието за лъжата, което се съхранява в езика. Следва да се отбележи, че **темата не е разработвана** не само в българската лингвистика, но и във френската и румънската.

Целта на научното изследване е да се открие разбирането за същността на лъжата, с кои нейни модуси е представена и каква оценка получава; да се види в какво съотношение се намират информацията и истината за лъжата в това познание, съпоставени с постигнатото знание в съвременната наука.

Изследването си поставя следните **задачи**:

1. Представяне на научната база, върху която се осъществява проучването по поставената тема (в чисто филологически и в общонаучен план).

2. Наименованията на лъжата, подсказващи многообразието на нейните характеристики и проявления.

3. Изясняване на същността на лъжата. Субект (**S**) и обект (**O**) на лъжата, възможните взаимоотношения между тях ($S \rightarrow O_1$, $S \rightarrow O_2$).

4. Анализ на модусите на лъжата: лицемерие, преструване, ласкателство, демагогия, манипулация, слух и клевета, хитрост.

5. Преобладаващи и характерни типове изрази, модели и метафорични образи в трите идиоматични системи и техния принос в изграждането на цялостната познавателна и аксиологична езикова картина за лъжата. Общо и специфично при представянето на лъжата.

Основните използвани **методи** в изследването са дескрипция, анализ и съпоставителен. Съпоставителното изследване в случая не избира един от трите езика за

tertium comparationis, а се позовава на изкуствен еталон (абстрактен модел, прилаган при универсалните типологични изследвания – вж. Гак 1983: 10, Успенски 1965: 58-63, 161), на който са приписани всички възможни прояви на избраната характеристика, наблюдавани при отделните езикови системи, и по неговата скала се откроява общото и различното за всеки език, като се отчитат присъствие или отсъствие на една или друга нейна проява, използването на еднакъв или различен метафоричен образ, наличие на допълнителна семантична натовареност и пр. Изследването в съпоставителен план позволява по-ярко и точно да се открие универсалното, общото и специфичното в езика и съответната култура, може да се установи евентуално доминиращ елемент в културната характеристика, в случая може да се търси и отговор на въпроса балканското европейско ли е. Прилага се комплексен интердисциплинарен подход – анализът се съпоставя с наблюдения и изводи от различни други дисциплини (психология, социология, фолклор, литература и др.).

Сложността на изследвания феномен, чието отражение се търси в паметта на езика, налага използването на значителен брой източници с цел да се постигне доколкото е възможно по-голяма изчерпателност и точност. Подложената на анализ база данни включва **езиков материал** от идиоматичните системи на френския, румънския и българския език. Той е ексцерпиран основно от **лексикографски източници**: използвани са едоезични, двуезични и многоезични лексикографски трудове – специализирани и неспециализирани (от общ характер). Представени са с кратка характеристика основните речници и сборници, посочени са електронни корпусни източници и редица други материали (с. 9-13 в текста, пълен списък на източниците е приложен в края на дисертационния труд – с. 458-464). Изследването се основава на корпус от над 3700 идиоматични единици от трите езика.

II. Необходими предварителни пояснения

В самото начало следва да бъдат изяснени два важни въпроса:

1) за основанието на избора да се изследва явлението в посочените три езика и 2) какво включва понятието идиоматика, тъй като в научната литература съществува различие в употребата на редица термини, както и се наблюдават (конкретно отнесено към случая) недостатъчно изяснени теоретични проблеми.

1. За основанието на избора на трите езика

Защо се избира такъв широк езиков спектър? Подтикът обикновено тръгва от наблюдения в родната действителност, в случая – българската, и родния език. Естествено е, особено при подобен тип теми, да се търси и отговор как, в каква степен се проявява феноменът и другаде, да се прави сравнение, за да се види и по-ясно, и по-правдиво собственият образ, отразен заедно с други в общо огледало. От друга страна, самият езиков материал в съпоставителен план дава възможност да се открият характерни подходи, асоциации, метафорични образи и др., да се улови общото и различното в концептуализацията и изказа.

Връзката между двата балкански народа, техните езици и култури

Като езици на население от Балканите, въпреки принадлежността им към различни езикови групи, българският и румънският, както и гръцкият и албанският

език, през вековете са се развивали в непрекъснат контакт поради географската близост и миграцията някога на не малка част от съответните етноси, което дава основание на Мариус Сала да ги определя именно като езици в контакт (Sala 1997: 21-22) и да се разглеждат в съвременната лингвистика като езици, образуващи Балканския езиков съюз (вж. по въпроса Георгиев 1972: 398-401, Хавранек 1972: 98-99, Асенова 2002).

- Наистина, географската непосредствена близост, както и общата държавност в определени периоди обуславят възможността не само за движение, преселване и съжителстване на населението¹, но и за общи и подобни моменти в историческото и културното му развитие, за естествени взаимни влияния от различно естество, както и за развитие на билингвизъм². Българската държава има важна политическа и културна роля през IX – XII в. в земите отвъд Дунава (вж. по въпроса Densusianu 1997: 266-267; Десницкая 1984: 326). Така християнското учение и богослужение в румънските земи ползват старобългарските преводи на църковната книжнина, среднобългарският език е официален език (за документи, кореспонденция и др.) на канцелариите на румънските княжества (вж. Gheție, Mareș 1974: 46). Някъде към втората половина на XVI в. се пристъпва към преводи на църковна книжнина на говоримия език, появява се и първата по-значителна оригинална творба със светски характер *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Заслужава да се припомни и за преместването на ръкописна религиозна книжнина и на книжовни дейци от българските манастири в манастирите на Молдова и Влашко непосредствено след установяването на османското владичество по българските земи. Трябва да се отбележи, че в един дълъг период (до втората половина на XIX в.) се използва кирилската азбука, като бива адаптирана, за да бъдат означавани специфичните фонетични особености (вж. Gheție, Mareș 1974: 48-55).

- Най-близки до съвременното с резултатите от сходното и взаимното моделиране при двата народа (както и под влияние на другите на Балканите и по-специално на гърците) са XVIII и особено XIX в. Това е време на развитие на градско съсловие и буржоазен тип социално-икономически взаимоотношения, които търсят и нови връзки, и нови условия на съществуване. Постепенно се променя реалното състояние на Османската империя въпреки нейния нестихващ стремеж към господство над земи и народи.

- Това е и времето на войните на Русия с Турция (сред които особено се открояват войната от 1828-1829 г. и т. нар. Кримска война през 1853-1856), предизвикали множество беди за българи и румънци, особено когато земите им са прекосявани от войски или са терен на бойни действия, а специално у българите събудили и попарили надежди за освобождение (въпреки участието им и реалната възможност в определен момент за това).

¹ Напр. периодичното румънско пастирско придвижване из различни части на Балканския полуостров от най-стари времена до Късното средновековие (вж. Георгиев 1972: 404-409); българска емиграция и заселване в различни периоди на османското владичество (особено при поредните войни на Русия с Турция) (вж. Жечев 1991: 14-15; Младенов 1993: 7-25).

² За изявения билингвизъм на север от Дунав за периода VI – XII в. вж. Rosetti 1978: 294-307.

- Трябва да се отчете важният факт за румънските княжества – васалитет, предоставящ в конкретния случай известна самостоятелност в устройство и развитие (но от друга страна – преминават период на фанариотски режим – Турция назначава князете изред цариградските гърци), което от своя страна създава възможност за по-ранно, по-интензивно духовно развитие най-вече през XIX в.

- Това е период на духовно възраждане, на влияние на идеите на Просвещението, на връзки с културата на Западна Европа, който се характеризира и с национално осъзнаване, с раждане на революционни идеологии, с борби за свобода и независимост, с по-силен порив към знание и просвета, с непрекъснат буден интерес към живота и събитията в Западна Европа, с пробуденото усещане за принадлежност към този свят и желание да се усвоят неговите постижения, светоглед и стил.

- Трябва обаче да се подчертае и активната намеса на западните държави в съдбата на българи и румънци (оставя се тук настрана намесата на Русия, за която става ясно от краткото отбелязване на войните ѝ с Турция) – на Франция³, Англия, Австроунгария, при това намеса не с благородна цел, а продиктувана от интереси за пътища, пазари, политическо и икономическо надмощие, подтикващи ги ту към вражда и войни с Русия, ту към разбирателство за сметка на тези народи. Това е много добре представено от Н. Генчев въз основа на документи, дипломатическа кореспонденция и пътеписи на френски и други пътешественици из Османската империя в неговите трудове *Българско възраждане* (1978), *Франция в българското духовно възраждане* (1979), *Българската култура XV – XIX в.* (1988)). Ще отбележим, че се откриват същите констатации по отношение на истинския двигател на поведението на западните сили, въз основа също на подобен материал и от румънския историк Николае Йорга за Румъния в неговото изследване *Histoire des relations entre la France et les Roumains* (Iorga 1917). Франция и Англия имат траен интерес да запазят Турция като въздържаща Русия сила и като „приятелски”, контролиран мост към Азия, към Изтока, затова и Франция полага толкова усилия, за да оздрави „болния човек”, да приведе на нови начала държавното устройство, да се проведат реформи в цялата Османска империя, да се издигне културата на бита и особено много работи в областта на просвещението както в самото сърце – Цариград, така и сред самите балкански народи. Специално отношението на официалната френска власт към трагичната съдба на българите, техните борби за църковна независимост и свобода е най-безсърдечно и препъващо, особено до Кримската война, но и след това. И само гласът и дейността на френските интелектуалци като Алфонс дьо Ламартин, Жером-Адолф Бланки, Огюст Дозон, Виктор Юго и др. защитават името на просветена Франция.

- През XVIII в. българи и румънци черпят духовна храна все още от средновековната литература, но и от преписите и разпространението на *сборници със смесено съдържание (cărți populare)*, задоволяващи интересите на широки народни маси

³ Франция установява официални дипломатически връзки с Високата порта през 1536 г., с което поставя началото на разширяване на търговските отношения. През втората половина на XVII в. успява да се наложи, измествайки Венеция и другите италиански републики, като основен търговски фактор в Османската империя, което ѝ осигурява и решаващо влияние съответно в политическия живот там (Колев 1981: 75).

към познание за други земи, събития, личности, към обяснение на света, човека, природата, написани на говоримия им роден език (вж. Пенев 1976: 314-339; Piru 1981: 18-20, 26-27). Особено силно се пробужда и у двата народа интересът към миналото, историята и силните личности, като устни разкази и преписи се пренасят от двете страни на Дунав, правят се преводи на съвременен говорим език. В голямата си част разпространяваното четиво е еднакво и е естествено да се очаква да поражда известно сходство в светоглед, аксиологична скала, естетика. Един много ярък пример на книжовно общение е случаят с *Александрията* – историята за Александър Македонски, позната в преписи (и преправки) на всички европейски народи (вж. за интересната история на движение и размяна на преводи и преписи в изследванията на Любомир Милетич 1936: 3-8 и Дан Хория Мазилу (Mazilu 2005: 106-118).

- И първите десетилетия на XIX в. се характеризират с преходен тип култура – ползват се традициите на Средновековието. Съществен момент е обръщането към народната култура; утвърждава се говоримият език в личните творения и в преводите от други езици; засилва се духовният контакт с чужди култури, но подчинен вече на „триумфиращата национална идея“ (вж. Генчев 1988: 186-198). Поради споменатия факт – васалитет, в румънските княжества по-рано започва превеждането на модерна западна литература и създаването на модерно лично творчество, по-рано и по-активно се разгръща просветното дело.

- XIX век е времето на активна духовна пробуда и културно възраждане не само за българите, но и за другите народи на Балканите, намиращи се в границите на Османската империя. Влиянието на просвещенския Запад обхваща балканския регион, Англия и особено Франция осъществяват силно културно присъствие (и в самия Цариград), а също проявяват икономически и политически интереси.

Развитие на светското училищно дело, при което се застъпва изучаване на чужди езици, стремеж към образование в западни университети, преводи на творби от чужди автори, развитие на национална художествена литература, театрални представления, оркестри и т.н. – всичко това се проявява от двете страни на Дунав, като е по-бурно, по-интензивно, по-богато в румънските земи основно поради споменатата причина, а у нас се стимулира от просветителската и революционна дейност на просветени българи във вътрешността на страната и особено от значимата активна роля на българската емиграция, от организирания читалища, от влиянието на културните прояви на полската и унгарска емиграция, както и от примера на гърци и сърби. Важен процес е борбата за църковна независимост от гръцката патриаршия, белязал връх с великденската служба през 1860 г. в построения български православен храм Св. Стефан в Цариград и завършил с признаването и узаконяването на Българска екзархия (с посочване на територията ѝ) със султански ферман през 1870 г.

- XIX в. е много динамичен за румънските княжества – успяват да отхвърлят фанариотското управление 1821 г., преминават революционната 1848 г., впоследствие отменят и руския протекторат, обединяват се през 1859 г. и изграждат модерно държавно устройство с парламент и конституция (1866 г.) по образец на белгийската.

За българите особено важна и благотворна среда се оказва Влашкото княжество най-вече през XIX в. Това е най-близкият пристан и заслон за бягащите от периодично повтарящите се масови жестокости и погроми на българска земя. Това е и мястото, където революционните идеи намират път към организация, пропаганда и конкретни действия за освобождение на поробеното отечество (подробно документално изследване за културната и революционна дейност на българската емиграция вж. у Трайков, Жечев 1986). Два града стават знаменателни за българите през този век – Браила и Букурещ.

- Букурещ е основен духовен център за българите през Възраждането. Тук се осъществява най-значимото общение с културата на местното население – просветно дело, литература, публицистика, интерес към световните събития, мисъл и научно развитие. Преди всичко градът е привлекателен образователен център. Немалък е броят на учителите в престижния лицей „Св. Сава”, някои продължават обучението си в Атина, Париж, Виена, Прага, Одеса и др. Мнозина завършват медицинско образование в Букурещ (вж. Жечев 1991: 123-124, 139-140). Тук се подготвя значителна част от българската интелигенция, която под една или друга форма се включва в народополезна дейност – просветна, културна, спомоществователна, революционна.

През XIX век (заслужава да се отбележи, че от втората му половина се наблюдава все по-богат литературен и културен живот) в румънските княжества творят много талантиливи интелектуалци. Тук ще посочим някои от тях, поети, писатели, преводачи на френски автори, събирачи на фолклор: Василе Александри (1815-1890), Димитрие Болинтиняну (1819-1872), Антон Пан (1797-1854), Константин Негруци (1808-1868), Богдан Петричейку Хашдеу (1838-1907), Григоре Александреску (1810-1885), Михаил Когълничану (1817-1891). Спираме вниманието на значими личности, които свързваме с влияние в една или друга степен върху българската емиграция. Едно ново поколение – на „големите класици”, както ги определя литературният историк Александру Пиру (1981: 118), създава атмосфера на интензивен духовен живот. Само ще споменем имената на Михай Еминеску (1850-1889), Йон Крянга (1839-1889), Йон Лука Караджале (1852-1912), Йоан Славич (1848-1925).

- В тази среда живеят или временно пребивават много българи, които работят за просвещението на своя народ, творят литература, градят българската култура, будят революционен дух, организират участията в различни освободителни мисии за отечеството или за някой от другите балкански народи. Редица личности се вписват трайно в живота на самото румънско общество, като например: Димитър Великсин (пише поезия на български, румънски и френски), д-р Петър Протич (работи като лекар в Букурещ, пише стихове на френски, гръцки, български, румънски; издава стихове на румънски през 1875 „Poezii” – вж. Юфу, Завера 1963), д-р Петър Берон (полиглот; медик, но отдаден на разнообразна научна дейност, по-голяма част от която осъществява в Париж; радетел за модерно светско образование, известен с *Рибния буквар* – 1824) и др.

В Румънското княжество развиват журналистическа дейност Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев – създават блестяща публицистика; самите те са и творци на художественото слово. Д. Войников поставя началото на българския театър и драма-

тургия, Вазов пише поезия, живее сред прототипите на своите бъдещи литературни герои от *Немили-недраги* и *Хъшове*. Както точно отбелязва Петър Динеков, „Сякаш цяла литературна България е живяла, учила, работила и шетала из Букурещ – от Софроний Врачански до Иван Вазов ... Няма друг град през епохата на Българското възрождане, който да е събрал цвета на българската литература, журналистика, наука и политика. Букурещ може би има само един съперник – Цариград” (Динеков 1982: 167). През този период само в Букурещ са отпечатани около 190 български книги.

В Букурещ се създава Български революционен централен комитет (1869), който организира и координира подготовката за национална освободителна борба; оформят се два центъра – в княжеската столица (външен) и вътрешен (в българските земи, оглавяван от Васил Левски).

Връзката на двата балкански народа с Франция

- Френското влияние в културната сфера се проявява чрез поставеното на кардинално променени начала образователно дело – с политиката и усилията на самата Франция – тя работи по организирането и създаването на модерни образователни центрове в самия Цариград, довежда свои университетски преподаватели, доставя учебна и друга литература, подтиква Османската империя към образователна реформа (1845 г.), а със закона за образованието от 1869 г. успява да въведе френския език като задължителен предмет във всички средни училища (Колев 1981: 75). В образователната дейност вземат участие и католическите мисии, които се установяват в империята и откриват училища с пансионери (Пловдив, Русе, Тулча и др.).

- В румънските княжества далеч по-рано навлиза френският език (по време на Наполеоновите войни пребивават френски и руски военни и администрация, които общуват на френски помежду си и с местните управляващи). През 20-те и 30-те години френски вече се употребява не само в общуването с чужденците, но и между румънското население (първа аристокрацията въвежда в своите среди общуване на френски, което се запазва за един доста дълъг период, а също така френски звучи във висшите държавни институции) и това, както отбелязва Георге Опреску, цялостно променя физиономията на румънското общество (Oprescu 1923-1924: 9). Френска литература, френски идеи на новото време, френски театър проникват трайно в живота на княжествата. Започва специално обучение по френски език в училищата и за неговите цели се създават различни помагала – граматика, диалози, читанки, двуезичен речник. Повечето писатели активно превеждат творби на френски автори, сред които се открояват тези на Молиер (само за периода 1832-1836 г. са преведени и поставени на сцена девет от комедиите, като първо преводите обслужват театъра, а впоследствие се появяват на книжния пазар като четиво за масите).

Важна роля играят интелектуалците, основната част от които получават високото си образование във Франция и други западни страни, откъдето пренасят духа на културата и прогреса. Те участват в революцията от 1848 г., в обединението на княжествата (зад което Франция застава), в изграждането на съвременната държава и в извоюването на нейната независимост.

- Сходна картина се наблюдава и на юг от Дунав, но и с някои особености. Преводите на художествена литература са сравнително по-малко, някои са побългарени, други се превеждат от гръцки, сръбски, руски, някои творби се представят чрез откъси, по-активно се превежда от 70-те години нататък. Аналитичен подробен преглед на преводната литература откриваме в труда на Николай Генчев *Франция в българското духовно възраждане* (Генчев 1979: 326-352). Прави впечатление насочването към превод на учебна, методическа и нравоучителна литература (вж. подробно у Веселинов 2003: 567-581). В. Берон съставя *Първа българско-френска граматика* (1859), а Ив. Богоров – *Френско-български речник* (1869) и *Българско-френски речник* (1871).

Първоначално с френския език се запознават българите, които посещават гръцки училища и лицее в румънските княжества. Тези от тях, които стават учители, въвеждат в учебната програма изучаването на френски (Сава Доброплодни в Котел дори въвежда годишен изпит – 1846 г.; в 1862 г. при приключване на годишните изпити в Шумен Д. Войников организира ученическо представление на Молиеровата творба „По неволя доктор” – богата подробна информация за френския език в българското училище и за българската просветителска интелигенция – вж. у Веселинов 2003: 225-326). Френският език става задължителен предмет в българското училище след 1869, а заедно с това се полагат модерни основи на образованието със значително широк просветенски хоризонт. Българската интелигенция се изгражда във всичките тези училища в Османската империя. Някои българи успяват да продължат образованието си в самата Франция (вж. Генчев 1979: 88-90).

- Определено силно е влиянието на Франция върху Румъния, отразено включително и върху развоја на езика (лексика, стилистика). Би могло да се определи и като търсено влияние, тъй като Румъния стимулира чрез езиковата и културната политика заемането на модели, а нейната аристокрация изпраща на обучение във Франция (както и в други западни университети) своите деца още от началото на века. Интелигенцията, която е двигател на живота през този период, излъчва и политиците от своите среди. Французите, които посещават страната (Анатол Демидов, Камий Алар, Мишел Буке и др.), споделят, че се чувстват като в родна среда не само поради това, че могат да се разбират на френски с повечето хора, но и поради атмосферата на живота (бит, обноски, влечение към веселие, музика, театър) особено от 60-те години нататък, когато и столицата Букурещ вече не се отличава (според тях) от другите европейски столици.

- Българските земи също са посещавани от френски интелектуалци и пътешественици (Ами Буе, Пиер Матийо, Камий Алар, Луи Леже, Албер Дюмон, Огюст Дозон и др.), които с публикуваните във Франция пътеписи и изследвания запознават френската общественост, научните среди и света с българина и неговата съдба, като обръщат основно внимание на изключително тежкото му положение (най-тежко в сравнение с другите етноси от Балканите), на впечатляващото му трудолюбие и умение в селскостопанската дейност, на запазените патриархални взаимоотношения, отличаващи се с честност, уважителност, с грижа и любов към семейството, на природната му интелигентност и възприемчивост, на поетичния му талант, проявен в народните му песни (вж. Генчев 1979: 374-384). С особения акцент върху просвет-

ното дело в дейността си в Османската империя Франция повлиява съществено на развитието на българското училище и така, без да подкрепя освободителната борба на българите, всъщност реализира мъдростта, изказана от Дени Дидро: „Образованието придава на човека достойнство, че дори и робът почва да съзнава, че не е роден за робство” и дава силен тласък на българския национален подем.

*

С този кратък преглед се прави опит да се разкрие ключовият момент, в който най-осезателно се пресрещат трите култури. Защото избраната тема изисква не просто съпоставяне на езиците в търсене на чисто езикови паралели, влияния и различия, а вникване и в духа, атмосферата на времето. Това е времето, в което пробуденото национално съзнание търси опора в героика, история, достойнство и ги открива в словесната памет на запазени хроники и най-вече във фолклора. В народните песни съзира отразен своя образ, емоционалния си свят, мярата за красиво, за добро, в приказки, басни, пословици и поговорки намира мъдрост и опит, съхранени, за да го окуражат или укорят, да го предпазят или възпрат, да го разсмеят или засрамят. Така Йон Некулче, Антон Пан, Костаке Негруци, Богдан Хашдеу, Юлиу Зане, Йон Крянга – събират паремии и фразеология или изграждат свои творби с употребата на множество такива изрази. Също насочват своето внимание и дейност в тази област Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Найден Геров, Васил Чолаков, братя Миладинови и др. Целият материал, който се анализира в изследването, всъщност представлява част от богатството, събрано от тези ентузиастични, което е и съвременно знание не само и толкова в резултат на устното предаване, а най-вече благодарение на писменото фиксиране в различните сборници и речници.

● И накрая един поглед през окуляра на темата. Двата балкански народа **съществуват в зависимост** (макар и различна) в рамките на загниваща империя с различен тип духовност, проявяваща в определени моменти голяма жестокост. Съдбата им е **подчинена и на външни, чужди интереси**.

В условие на чуждо владичество, несправедливост и жестокост

(турска сила – българска неволя; турчин сърце няма; в гората – вълци, в село – турци; турчину се не показвай, а гърку се не подмазвай; турците със сила, гърците с книга докарали са ни до този хал; с турчин дост не ставай; (r) turcul te taie, turcul te jipoaie; turcul te bate, turcul te judecă; binele l-a luat turcul; dreptatea a luat-o turcul)

владее и страх, а страхът може да подтикне към лъжа и да възпита на лъжа заради спасение, оцеляване

(по-дълго живеят страхливите от безстрашните; Беганова майка бяло носи, а Стоянова – черно; страх лозе нази; (r) fuge, de parcă-l mână turcii din urmă; frica păzește via (bostănăria, pădurea); ura, zavistea și frica nasc viclășugul),

да подтикне към престорено покорство

(преклонена главичка остра сабя не сече; покорна главица сабя не я сече; (r) capul plecat sabia nu-l taie; capul plecat sabia nu-l ia, dar nici soarele nu vede),

да приучи на лицемерие

((r) *mâna pe care ni o poate mișca o sărută; на султана хляба яде, за московеца молитви чете*).

Осъзнавайки, че поробителят е враг, при това силен, преди да узрее идеята за съпротива, за борба, поробеният се опитва да прилага хитрост, за да избегне жестокост, беда, а и при самата борба в тактиката се прилага хитрост, подвеждане по грешна следа, лъжа (както обикновено става при всички бойни действия).

- От друга страна, културните елементи в живота на народа от тази епоха – народните приказки за Хитър Петър, Пъкала и Настрадаин ходжа (героят е познат не само на двата народа, а и на други), художествената литература (особено преводната, в това число френската) и театърът предават знание за лъжата в различните ѝ модули, представят я и като грозно явление, и като средство за възтържествуване на справедливостта и доброто, показват широкото ѝ разпространение, присъствието ѝ във всички сфери на живота, запознават с тайните на сценичното превъплъщение. Колкото повече се научава за нейните прояви от видяно, прочетено и разказано, толкова повече става различима, но е възможно и постепенно да бъде възприемана като нещо съвсем естествено, допустимо и дори неукоримо.

2. За идиоматиката и нейната терминология

Обект на анализ с оглед на избраната тема е **идиоматиката**, обхващаща определени типове устойчиви словесни комплекси (по-често наричани устойчиви съчетания, устойчиви изрази), характеризиращи се с относително постоянство на форма / структура и семантика. Смятаме за необходимо да се спрем накратко върху този теоретичен проблем, тъй като той стои все още открит специално в румънската и френската лингвистика. Прави впечатление различната терминология, както и различното съдържание, което се влага при нейната употреба, а това всъщност отразява и не достатъчно изяснени теоретични позиции по някои важни въпроси.

- Споделяме налагането на термина *идиоматика* вместо употребата на „фразеология според широкото схващане” или „фразеология в широкия смисъл на понятието”, за да не подвежда в заблуда и погрешно запомняне, че всички устойчиви съчетания, изрази са фразеологизми и в съвкупността си представляват фразеологията на даден език. Приемаме обосновката, дадена в Българска фразеология (2013: 25-29, 52), всички термини със съставка *фраз-* като „фразеологизъм, фразеологична единица, фразеологично съчетание, фразеологичен израз (обрат), фразема, фраземика, фразематика, фразеология да бъдат използвани само за единиците на същинската фразеология”, т.е. за определен вид устойчиви изрази.

Проблемът, свързан с изясняването на обема и границите на същинската фразеология, е разработван още във връзка с изготвянето на *Фразеологичния речник на българския език* от С. Спасова, К. Ничева, Кр. Чолакова (вж. Предговора към ФРБЕ, както и статиите им, отразени в Библиография 2011).

- Основните типове устойчиви изрази, на които се базира изследването на избраната тема, са фразеологизми, паремии, сравнения и колокации (които съставляват идиоматиката заедно още с крилатите фрази, благословиите и клетвите). Веднага следва да направим уточнението, че от идиоматиката изключваме следните устой-

чиви словосъчетания – съставните термини и сложните названия, които имат номинационна функция от първи ранг и са обект на отделна дисциплина – терминологията (вж. Спасова-Михайлова 1959: 197, Калдиева 2013: 33-35, Попова 2012), както и сложните съюзи, предлози и частици – те са без образ и експресия, представляват структурно и семантично цяло, изпълняващо синтактична функция, и са обект на граматиката.

- Смятаме тук за необходимо да представим основните типове устойчиви съчетания (за повече яснота вж. схемата по-долу). Като фразеологизми (фразеологични единици – ФЕ) определяме тези образувания, които се характеризират едновременно с фразеологично значение (което не е равно на сбора от значенията на компонентите, а е ново, различно), с образност (която е в основата на появата на ФЕ) и с вторична номинационна функция, т.е. функция от втори ранг, характеризираща, експресивна (Калдиева 2013: 32).

На основата на тази съвкупност от характеристики фразеологични единици (ФЕ) са изрази от типа на: *стоя със скръстени ръце; яздя на два коня; вкарвам в капана <с двата крака> някого;* (f) *moulin à paroles; aux calendes grecques; prendre qqn au piège;* (r) *la calendele grecești; a da sfoară (sfară) în țară; a pune cuiva <o> cursă.*

Трябва да отбележим, че компонентите на ФЕ, както отбелязва още М. Бреал, не само запазват значението си, но придобиват семантична стойност, която поотделно не им принадлежи, а е резултат от участието им в обичайната позиция в дадения израз (Bréal 1897: 188).

- Не са ФЕ, а съставни термини поради номинационната си функция от първи ранг (т.е. те служат не за изразяване на отношение, оценка, експресивност, а само за назоваването на денотати, за които не са налични други номинанти) устойчивите словосъчетания като: *център на тежестта; лунно затъмнение; натриев хлорид; момина сълза;* (f) *éclipse de lune; nid d'ange; pomme de terre; tour de scrutin;* (r) *presiune atmosferică; eclipsă de lună; strugurii ursului; lovitură de stat; tur de scrutin,* независимо че при някои от тях е налице метафоричен образ.

- Друг вид устойчиви изрази са колокациите, които също следва да се разграничават от фразеологизмите поради своята сборна семантика (което не изключва употребата на някой от компонентите в преносен смисъл): *висок гост; мечешка услуга; кучешко време; гробна тишина; горчива ирония; жлъчен смях; изпадам в ужас; давам съвет; водя преговори; нагла лъжа;* (f) *rendre service à qqn; intimer un ordre; fait divers; un profond silence; Bon voyage!; Comment allez-vous?; gros mensonge; commettre un mensonge;* (r) *a da (ceva) înapoi; a da uitării; a lua o decizie; a ridica o acuzație; a da un sfat; tăcere adâncă; înalt oaspete; glumă sărată; vă rog să-mi permiteți; o minciună sfruntată.*

- Паремииите (пословици и поговорки), които са обект на паремиялогията, също са устойчиви изрази: *на лъжата краката са къси; ivres et forcenés disent toute leur pensée; de la nebun și de la beat adevărul e greu de aflat.* Считани от някои за най-краткия литературен жанр и свързвани най-вече с фолклорното богатство, те се открояват със своята завършеност, пълнота в синтактичен и семантичен план (под формата на кратки изречения, понякога елиптични). Съдържат мъдрост, наблюдения, житейски опит, поуки.

- Трябва да се има предвид и възможната и не рядко проявяваща се преливност между отделните видове устойчиви комплекси: наблюдава се понякога преминаване от колокации към ФЕ (*prendre le virage*¹ → *prendre le virage*²), от паремии към ФЕ (*Il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué* → *vendre la peau de l'ours*), както и от съставни термини към ФЕ (*poids lourd*¹ → *poids lourd*²).

- Устойчивостта се явява общ белег на всички изброени дотук видове устойчиви съчетания, чието разграничаване става чрез анализ на начина на изграждане на семантиката им (според това дали е равна на сбора от значенията на съставните компоненти, или е нова, различна) и чрез анализ на номинационната им функция (според това дали тя е първична, или вторична) (Калдиева 2013: 30-32).

- Устойчивостта е характеристика на езика във всичките му равнища: фонетично, акцентологично, морфологично, словообразователно, лексикално, синтактично. Всъщност без наличието на устойчивост езикът не би могъл да осъществява знаковата и комуникативната си функция. Но особено ярко този езиков феномен се откроява при идиоматиката.

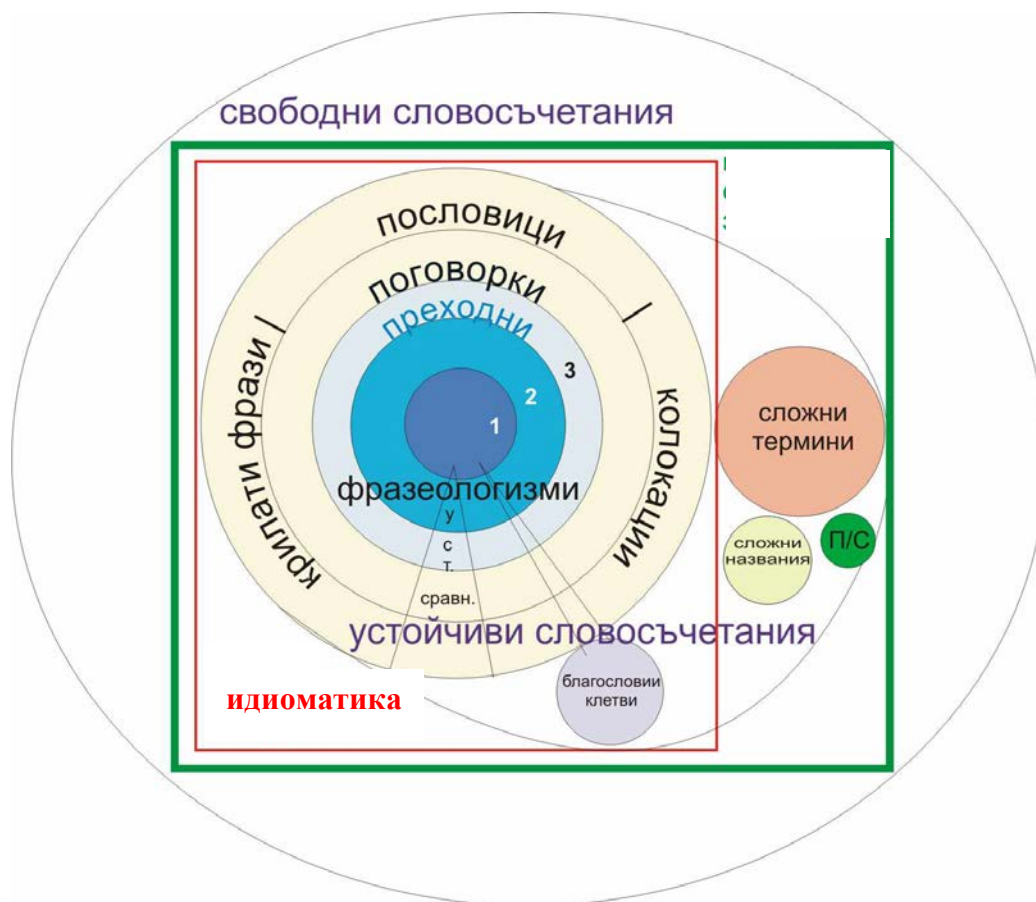
Характеристиката *устойчивост* очертава разграничителна линия между двата основни типа словесни комплекси: устойчиви (възпроизвеждани в готов вид в езиковото общуване с относително постоянен, фиксиран състав) и свободни (неустойчиви, създавани в потока на речта).

Основните параметри на устойчивостта са употребата на готови езикови цялости, възпроизвеждането им в продължителен период от време с относително постоянни, фиксирани състав и семантика и спойката между съставните им компоненти (с подчертана особена роля на употребата и нейната фреквентност в речевата практика) (вж. подробно за устойчивостта у Захариева 2015: 281-296).

- Устойчивостта при идиоматиката се проявява в тясна връзка с другия езиков феномен – вариантността. Присъствието, съществуването на вариантността внася елемент на относителност в самия характер на устойчивостта. Тя, от една страна, се противопоставя на устойчивостта, но в същото време е и своеобразно възплъщение на самата устойчивост: вариантите също представляват устойчиви словосъчетания, възпроизводими в готов вид в речта.

Устойчивостта и вариантността – две коренно противоположни характеристики и същевременно тясно свързани – в своето диалектично единство осигуряват функционирането на идиоматиката като система от специфични езикови единици, както и постоянното ѝ развитие. Те доказват идеята на Ян Бодуен де Куртене, че в езика, както въобще в природата, всичко живее, движи се и се изменя. Спокойствието, спирането, застоят са привидни явления, частен случай на движението при условие на минимални, постепенни, бавни и незабележими изменения. Статиката на езика е само частен случай на неговата динамика.

СХЕМА

СЪЩИНСКА ФРАЗЕОЛОГИЯ:

1. немотивирани фразеологични единици
2. мотивирани фразеологични единици
(+ устойчиви сравнения и част от благословиите и клетвите)
3. преходни фразеологични единици

ИДИОМАТИКА:

(вм. фразеология в широк смисъл):

същинска фразеология
паремии, крилати фрази
сравнения
колокации
благословии и клетви

П/С – сложни предлози и съюзи → граматика
сложни названия и термини → терминология

Първа глава. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Поставената тема, както и явлението *лъжа*, което стои в центъра на нейното внимание, определят теоретичната платформа, от която да се разгърне самото изследване. Доминиращият фактор при избора на насоките все пак е сложната многоаспектност на характера и проявлението на феномена, които се налагат още от пръв поглед върху човешките взаимоотношения в съвременните общества. Затова е преценено като необходимо да се проследи в кратко изложение това, което ни предоставя научното знание в своето развитие (с. 39-75).

Лъжата като обект на вниманието на развиващото се научно знание

Античност

Най-ранния поглед върху изследвания феномен по нашите земи откриваме в древногръцката философия. Спираме вниманието на най-ярките личности, оказващи със своите възгледи влияние не само на непосредствено следващите ги поколения мислители, но и на целия ход на европейската наука. В техни съчинения откриваме засегната темата за лъжата и същевременно една интересна картина на тогавашното общество.

Според **Сократ** (469-399 пр.н.е.) и **Платон** (427-347 пр.н.е.) „в действителност всички богове и хора мразят лъжата”. Тя е недопустима за обикновения член на обществото, но се допуска управниците и военните стратегии да си служат с лъжа в полза на държавата и на гражданите. Ползена е „само във вид на лекарство” и при възпиране от извършване на „нещо лошо поради някакво безумие”. Посочват, че невежеството води до самозаблуда и изричане на лъжа, но и че най-вещият в дадена област може да бъде най-способен да излъже, както и да каже истината във връзка с нея. Един и същ човек може да бъде лъжлив и правдив в поведението си. Интересна е констатацията, че „лъжливите хора са способни и умни в това, за което са лъжливи”. Изтъкват два вида словесност – истинска и лъжлива, като лъжливата е вплетена в тъканта на художественото творчество, в приказките, с които най-напред се възпитават децата (вж. Държавата, Софист, Малкият Хипий).

Аристотел (384-322 пр.н.е.) определя лъжата като лоша, грозна и осъдителна човешка проява (Никомахова етика, гл. 4). Той я вижда в две направления – като преувеличение (проверяващо се при самохваляването) и омаловажаване и като прикриване. Отбелязва, че зад лъжата може да стои користна цел – пари или нещо, което носи пари. Докато в „Никомахова етика” лъжата се разглежда с оглед на човешкото поведение, то в „Метафизика” се засяга връзката ѝ със заблудата и отношението ѝ към постигането на истинското познание.

Библия

Библията е своеобразна история на човешкото общество през много векове с отразяване на събития, бит, култура, взаимоотношения, характери и поведения, с конкретни поучения и мъдрости. Заедно с разпространението на християнството тя налага своя дух в мисленето, в изграждането на нравственост, в творческата дейност на човека от Европа и други части на света. Затова е важно да се види какво знание за лъжата предоставя Свещеното писание.

• Библейският текст предлага богат спектър от изяви на лъжата: **лъжата–съблазън**, **лъжата–измама**, поднесена с **хитрост** (Битие 3: 1-6); **лъжата–полуистина** и **заплаха–лъжа** (лъжата при възпитанието) (Битие 2: 16-17; Битие 3: 22); **коварна хитрост** (Битие 4: 8); **лъжата – уклончив отговор – укритие** на истината, **лъжата за прикриване на жестоко убийство** (Битие 4: 9); **хитрост и лъжа от страх**, **лъжа за избягване на смъртна опасност**, **лъжа за лично спасение** (Битие 12: 11-13); **коварна хитрост за лична прищявка, причиняваща смърт** (II Царства 11: 2-5, 15-17); **хитрост и лъжа в сражения, за отблъскване на завоевател, при безизходица и пред гибел** (Иудит 9 – 13); **лъжа – измама за лично облагодетелстване** (Битие 27: 15-30); **лъжа за спасение** на невинни създания (Изход 1:15-21); **лъжа за спасение на чужд живот** (Иисус Навин 2: 1-6); **лъжа за собствено спасение** (и добри хора прибегват до лъжа, за да спасят живота си) (Матей 26: 69-75).

• Прави впечатление, че разнообразните прояви на лъжата са представени в житейски ситуации, при различни обстоятелства и свързани с различни цели и човешки характери. При това не във всички случаи следва Божие наказание или порицание. В текста се среща изказана много интересна положителна оценка, поставяща равенство с мъдрост, знание, доброта, като възхвалява: *Защото ние сме слушали за твоята мъдрост и за хитростта на твоя ум, и цялата земя знае, че само ти си добър в цялото царство, силен в знание и дивен във воински подвизи* (Иудит 11: 8). Макар и изречено с умисъл, това ласкателство показва, че е възможно по принцип в много далечното по време общество такова отношение към лъжата – хитрост, както и прозрението на връзката ум – хитрост – лъжа.

• Като нравствен кодекс Библията се старае да внуши, че лъжата е човешки порок, който трябва да бъде преодоляван (*Лош порок у човека е лъжата; .. Поведението на лъжлив човек е безчестно, и позорът му е винаги с него* (Премъдрост на Иисуса, син Сирахов 20: 24-26)); лъжата – коварство, клевета носи само вреди, човек не трябва с нея да ощетява и наранява другите (*Не измисляй лъжа против брата си, и не прави същото против приятел. Не искай да говориш каква и да било лъжа; защото нейното повтаряне не ще послужи за добро* (Премъдрост на Иисуса, син Сирахов 7: 12-13)); лъжата във всичките ѝ форми е противна на Бог (*Ето шест неща, които Господ мрази – дори седем, които са гнусота за душата Му: очи горделиви, език лъжлив и ръце, които проливат невинна кръв, сърце, що кове зли кроежи, нозе, които бързо тичат към злодеяние, лъжесвидетел, който надумва лъжи, и оня, който сее раздор между братя* (Притчи Соломонови 6: 16-19)). Особен акцент е поставен на лъжесвидетелстването, което се споменава и в Божиите заповеди като строга забрана (*Не лъжесвидетелствай!*) – напомня се: *Не лъжесвидетелствай против ближния си: защо да лъжеш с устата си?* (Притчи Соломонови 24: 28), като се обръща внимание на превръщането на човека, изричащ лъжа, в инструмент на злото: *Каквото е чук, меч и остра стрела, такова е човек, който лъжесвидетелства против ближния си* (Притчи Соломонови 25: 18), на погубването на собствената душа: *Клеветни уста убиват душата* (Притчи Соломонови 1: 11) и се предупреждава за суровото наказание: *Лъжесвидетел не ще остане ненаказан, и който говори лъжа, ще загине* (Притчи Соломонови 19: 9).

В отразените множество случаи на многоликата лъжа Библията потвърждава доброто си познание за човека, когото поучава, съветва и подтиква към усъвършенстване. Особено важни са разяснителният (за връзката със злото) и предупредителният (Бог не обича лъжата) акцент, с които Библията пряко осъществява своята правоучителна мисия.

Средновековие

С огромен принос за установяването и разпространението на Християнската доктрина и с влияние върху богословието и до наши дни са **ранните християнски теолози**, наричани Отци на Църквата. Сред тях със своите две съчинения, посветени на лъжата (*De mendacio* и *Contra mendacium*) се откроява Св. Августин като първият, който обстойно разглежда този феномен.

- За разлика от своите предшественици, които допускат лъжата в човешките взаимоотношения, ако тя носи полза, ако е полезна от морална гледна точка, **Св. Августин** (354-430) заема категорично позиция против нея във всичките ѝ форми. Той я определя като „неистинно изявление, направено с намерение да заблуди” и посочва, че „лъже този, който едно има в ума си, а друго изказва с думи или с други знаци”, и че „лъжецът има двойствено сърце” (Augustin 2016: IV: 45; III, 3: 35). За Августин няма добра лъжа, а самата лъжа трябва да се обори само с истина (V: 47; *Contra mendacium* VI, 12 – по Sarr 2010: 26). Августин отделя лъжата от лъжата-шега и от лъжата, изречена поради невежество или чистосърдечно (поради заблуда), които следва според него да не се разглеждат като лъжа (вж. Augustin 2016: II, 2: 33; III, 3: 33).

Августин разграничава осем вида лъжа според степента, с която трябва да бъдат осъждани (XIV, 25: 107-111). Последния вид лъжа, заслужаващ в най-малка степен осъждане, Августин на практика приема и оневинява, посочвайки, че този, „който лъже, за да се избегне физическото поругаване на някого, не извършва грях” (Augustin 2016: IX, 15: 83). Според Августин истината е над всичко, включително над опазването на собствения или чужд живот и е по-добре човек да спаси душата си, отколкото с лъжа – собствения си живот или живота на друг (Augustin 2016: 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71).

Тома Аквински (1225-1274), поклонник на философията на Аристотел, обикновено е представян като по-склонен да приеме лъжата в някои случаи. Но тълкувайки Библията, подобно и на Августин, той изтъква, че всяка лъжа е грях (с. 1515), както и че не всички примери в библейския текст, изглеждащи като лъжа, трябва да се интерпретират като такива, и че там няма пример за възнаградена лъжа. Освен това се позовава и на Аристотел, цитирайки думите му от Етика: „лъжата е сама по себе си нещо лошо, което трябва да бъде избягвано, а истината е нещо добро и похвално” (Тома Аквински 2009: 1515). Според него не е редно да се прибегва до лъжа и за да се спаси друго от опасност, „както не бива да се краде, за да се дава милостиня”, но за сметка на това е позволено да се скрие истината съгласно и с твърдението на Августин (с. 1517). Освен това според Тома Аквински не всяка лъжа е

смъртен грях – шеговитата и служебната лъжа не са смъртен грях, а само лъжите, противостоящи на боголюбието.

- Тома Аквински изтъква, че разделението, което прави, на шеговита, служебна и пакостна лъжа не противоречи на разделението на осем вида, направено от Августин, нито на това на две части, предложено от Аристотел, и обединява и трите в една класификационна система (с. 1512-1513). Така първото разделение (по Аристотел) е според самото понятие за лъжа – самохвалство и ирония като противостоящи на равенството, а правдивостта е именно някакво равенство. Второто разделение (на три части) е съобразно провинението. А третото (на осем части – на Августин) е според целта. Същевременно колкото по-голямо е възнамеряваното благо, толкова по-малка е вината. А тежестта на провинението всъщност следва реда на разделението на три части – „полезното благо предхожда приятното, животът на тялото е за предпочитане пред парите, а достойнството стои по-горе от телесния живот” (с. 1513).

Независимо от основните си характеристики теоцентричност и екзегетичност философската наука през Средновековието обръща внимание на човека като анализира поведенческите и емоционалните му прояви с цел да регулира човешките взаимоотношения в духа на християнския морал, въвежда в университетите вероучение и изучаване на гръцките философи, подготвя умовете, които ще осъществят европейския Ренесанс.

Ново време

Ренесанс

Ренесансът се определя като бляскав период в културната история на Европа заради множеството изключителни личности и техните творчески, научни и технически постижения. Основни характеристики на този период са антропоцентризъм, хуманизъм, интерес към Античността. Погледът е обърнат към човека с визия да се изгради от него действена, светски образована, хармонична личност с право на лично щастие, достойна, етична, духовно извисена.

С оглед към разглежданата проблематика се проследява написаното от френския философ и писател от тази епоха **Мишел дьо Монтен** (1533-1592). Той засяга темата за лъжата в отделни пасажии от своите „Опити” (Montaigne 2008-2016) – напр. в гл. 17 и 18 на том II („За самонадеяността” и „За опровержението”), в гл. 11 от том III („За куците”), като една от главите в том I е специално озаглавена „За лъжците”.

- Монтен изтъква, че това, което ни прави хора и ни свързва помежду ни, е словото, че върху него именно се градят социалните взаимоотношения. Той характеризира лъжата като отвратителен, грозен порок, разрушаващ обществото, възпрепятстващ връзките, взаимното опознаване (вж. I, 9: 54; II, 18: 427), носещ вреда дори повече за самия лъжец (II, 17: 64).

- Той подчертава многоликостта на лъжата и трудността, която произтича от това, истината да бъде установявана лесно – „обратната страна на истината има сто хиляди форми и неограничено поле на действие” (I, 9: 54). Другаде посочва по-скоро

близостта им, уточнявайки, че „истината и лъжата имат еднакво лице, еднакъв вкус, еднакъв вид, гледаме ги с едни и същи очи” (III, 11: 303).

- Френският мислител осъжда и ласкателството, посочвайки, че: „нищо подобно на него не покварява така принцовете, няма и по-лесен начин, по който лошите хора да си спечелват добра репутация” (II, 16: 370).

- Монтен обръща внимание на лицемерното поведение по негово време – говори за прикритост, скриване на истинските мисли и намерения, за преструвката – и го изобличава с горчива ирония като „новата добродетел, твърде на мода” (II, 17: 403).

- Монтен обяснява и разпространяването на погрешните мнения, на слухове с особеността на човешкия разум да търси причините за даден факт, без да потърси дали е истинен. А в упоритостта и страстта, с която хората обикновено отстояват своето мнение, в желанието им да бъдат по-убедителни той вижда причината те да преувеличават и да добавят неверни или напълно измислени елементи към разказа си (вж. III, 11: 303, 304). Той цитира Тит-Ливий, който говори за вродената тенденция у човека да доразвива слуховете (III, 11: 303) до такава степен, че (по думите на самия Монтен), „най-далечният свидетел е по-осведомен и убеден в това, което се разказва, от най-близкия или от първия свидетел” (III, 11: 304). Монтен не пропуска да забележи и човешката способност да се приемат всякакъв вид мнения и особено най-странните и анормални (II, 12: 234), както и лекотата, с която въображението ни се възпламенява и се впечатлява от неверни неща, дори поднесени фриволно (III, 11: 312).

- Свеждайки лъжливото поведение до поведение на страхливец и роб, до проява на подлост и малодушие, Монтен всъщност подсказва и за още причини, с които то може да се обясни. Интересно е, че и за себе си философът не изключва възможността да изрече голяма лъжа, за да се измъкне от очевидна и крайна опасност (I, 9: 54; срв. и II, 17: 403). Той посочва също, че както и при други злодеяния (като убийства, предателства и др.), това, което подтиква към лъжа, към непочтеност, е алчността, желанието за извличане на изгода (II, 17: 404). Лъжата според Монтен е още свидетелство за ненавист към Бога и страх от хората (II, 18: 427). А прогонването на истината за него е първият етап от покварата на нравите (II, 18: 426).

- Френският писател открива и своеобразна връзка между самата природа на човека и лъжата – „не само проявяваме малодушие пред измамата, но дори се стремим да се затворим в нея и подтикваме и другите да го правят, обичаме да се заплитаме в това, което е пусто, напразно, защото то отговаря на собствената ни същност” (III, 11: 303).

- Любопитно е, че, анализирайки лъжата, Монтен не подминава и темата за възпитанието на децата – той подчертава значението да бъдат преборени появата и впоследствие навикът у детето да лъже (както и то да бъде приучено да презира този и другите пороци в същността им, без оглед на степента на провинението). Лъжата и инатът (за които той казва, че растат заедно с детето) следва да бъдат наказвани много по-строго противно на много други безобидни грешки, за които децата неоснователно търпят наказания. Недостатъчното наказание и преследване изобщо на лъжата той отдава на недоброто познаване на ужасните последствия от нея (I, 9: 54; I, 22).

Просвещение

В епохата на **Просвещението**, позната и като век на разума, се наблюдава своеобразен триумф на етиката, на истинността, на прозрачността и на искреността. Поставя се под въпрос политическата легитимност на лъжата и платоновото разбиране за правото на управляващите да лъжат гражданите (вж. Cavallé 2009: 92-93).

- Сред най-влиятелните и ярки мислители на века на Просвещението е **Имануел Кант** (1724-1804), който по отношение на лъжата заема, може да се каже, дори по-радикална позиция от Св. Августин. В „Метафизика на нравите” Кант определя лъжата като „най-голямото нарушение на Дълга на човека [...] към самия себе си”, като „отхвърляне и същевременно унищожаване на собственото на субекта човешко достойнство” (Кант 2010: 153, 155). А в „Лекции по етика” подчертава, че лъжата руши обществото, неискреността води до загубване на смисъла от общуването (Кант 2000: 200, 203).

- Според Кант лъжата е осъдителна, независимо дали причинява вреда другиму, и дори когато е изречена от добри подбуди, тъй като „този начин да се преследва цел представлява по самата своя форма престъпление на човека към собствената му личност” (Кант 2010: 155). В „Лекции по етика” той посочва, че „лъжата сама по себе си е нещо мерзко [...], по своята форма тя винаги е зло” и поради това „чрез лъжата винаги може да възникне зло” (Кант 2000: 204).

- Откроява страха, както и това, че хората са зли, като причини за съществуването на лъжата (срв. „Лъжецът е страхлив човек, защото като не може да постигне нещо по друг начин или да си помогне в случай на нужда, започва да лъже. Смелият човек обича истината и не допуска да възникне *casum necessitatis*” – Кант 2000: 204).

- Най-запомняща се е позицията на Кант, която той изразява в своето есе „За мнимото право да излъжеш от хуманност” (Кант 1797) в отговор на статия на Б. Констан. Френският интелектуалец, писател и политик от швейцарски произход критикува и оспорва утвърждаването от Кант като абсолютно морално задължение за истинност, за казване на истината при всякакви обстоятелства. Той е убеден, че, доведен до крайност, този принцип би направил обществото невъзможно. В отговора си Кант преобръща аргумента на френския мислител, посочвайки, че неспазването на принципите е това, което би разтърсило обществото, рушейки доверието между неговите членове – „истинността е задължение, което трябва да се разглежда като фундамента на всички задължения, стъпващи на договор”, които биха загубили от силата си, ако всеки лъже, изтъквайки различни обстоятелства, а това е „несправедливост спрямо човечеството изобщо”.

- Интересен е фактът, че в своите „Лекции по етика” Кант допуска все пак лъжата като легитимна отбрана – „не съществува случай, при който лъжата по принуда да бъде оправдана, с изключение на ситуация, в която признанието е изтръгнато насила [...] и когато съществува убеденост, че другият ще го използва несправедливо” (Кант 2000: 204). И като че ли приема неистините, поднесени от чиста учтивост (Кант 2010: 158).

- Кант същевременно признава, че „искрен човек в същинския смисъл на думата не съществува” (Кант 2000: 201), както и че „на човека са присъщи два нави-

ка – съдържаност (*dis-simulatio*) и преструвка (*simulatio*)” (Кант 2000: 200-201). Интересна мисъл изказва за преструвката, чрез която един човек се стреми да изглежда в различна, по-добра светлина – тя може наистина да го промени към по-добро, създавайки му съответните навици, довеждайки го до правилно поведение и добри нрави (Кант 2000: 201).

- Философският спор между Кант и Констан по същността си донякъде при- съства в размислите на друг просвещенец – **Жан-Жак Русо** (1712-1778) – в една от главите на последните му автобиографични разкази *Мечтанията на самотния разхождащ се* (издадени след смъртта му в 1782). Радетел и привърженик на искренности в човешките взаимоотношения, считащ себе си за обичащ истината и презиращ фалша, той изповядва, че нерядко му се е случвало да излъже. Но тези лъжи не предизвикват угризения у него, доколкото са били без никаква лоша умисъл, неносещи вреда за друг или лична изгода, а дори в някои случаи са позволявали да спести притеснения на свой близък. Същевременно споменът за друг вид лъжа, изречена от Русо в своя защита, неволно – от чувство за срам, но хвърляща вина върху друг човек, го измъчва непрестанно и поради неприятните последствия, претърпени от набедената жертва.

- Русо търси отговор на въпросите кога и как истината се дължи на другия и има ли невинна лъжа. Той разграничава общата, универсална, абстрактна истина („окото на разума”) като най-ценно благо за човека от частната, индивидуалната истина, която не винаги е добро, може да бъде и зло, а най-често е безразлична.

- Русо първо обвързва дължимата истина с полезността и справедливостта – всяка лишена от полза истина не може да бъде дължима. Но веднага се запитва как човек може да отсъди кое е полезно – често ползата за един е вреда за друг; ако не вреди другиму, сигурно ли е, че не вреди на себе си; достатъчно ли е никога да не е несправедлив, за да бъде винаги невинен. Русо отбелязва, че „въпросът за допустимостта на лъжата е решен отрицателно в книгите, в които и най-строгийт морал не струва нищо на автора, но получава положителен отговор в обществото, където моралът, проповядван в книгите, минава за неприложимо в практиката дърдорене” (Rousseau 2003: 38).

- За Русо няма невинна лъжа, защото „не е достатъчно да няма изрично намерение да се навреди; трябва освен това да сме сигурни, че заблудата, в която ще хвърлим тези, на които говорим, не може да навреди по никакъв начин нито на тях, нито на друг. Трудно и рядко можем да имаме подобна сигурност; трудно и рядко е следователно една лъжа да бъде напълно невинна. Да лъжеш в своя изгода е измамничество; да лъжеш в полза на друг е мошеничество; да лъжеш, за да навредиш, е клевета – това е най-лошият вид лъжа” (Rousseau 2003: 41).

Доста кантиански звучи и неговата мисъл, че „ако трябва да си справедлив заради другите, то трябва и да си честен, истинен заради себе си – това е почит, която честният човек дължи на собственото си достойнство” (Rousseau 2003: 51).

- Интересно е, че желанието му за добро и справедливост го подтикват да разграничи и полезната измислица, носеща поучение, от несериозната или представляваща своеобразна лъжа, престъпление срещу морала, моралната истина.

Най-ново време

С развитието на науката и по-специално на биологията и психологията, както и на социологията и антропологията, от края на XIX в. до наши дни феноменът *лъжа* се подлага и на друг тип търсения, на по-различен поглед, без това да отменя напълно въпросите, свързани с него от гледна точка на философията, етиката и морала.

Наблюдения от гледна точка на биологията

Редица учени застъпват тезата, че лъжата у човека се корени в установените способности, с които природата е надарила много от организмите (флора и фауна) за измамно поведение, камуфлаж и мимикрия, важен фактор за тяхната защита, оцеляване и адаптиране към обкръжаващата ги среда (Georgiade 1938, Trivers 1985, Секацки 2000, Щербатых 2006, Форд 2008).

Според някои изследователи лъжата може да е допринесла за увеличаването на човешкия мозък (Форд 2008, Trivers 1985, Şerban 2013 и др.). Те стигат дори до заключението, че измамата и лъжата са в основата на еволюцията на човека (вж. Лезли 2012: 13-14). За възможността склонността към лъжа у човека да е биологично предопределена подсказват и някои наблюдения върху вероятността тя да се предава по наследствен път (вж. Форд 2008: 86-87).

Наблюдения от гледна точка на психологията

- Обръща се внимание на наблюденията върху детските психика и поведение, разкриващи склонността у децата да лъжат като спонтанна и универсална, като „важна част от егоцентричната мисъл у детето” (Пиаже по Форд 2008: 99) и изграждането на собствена идентичност.

- Разгледани са психологическите мотиви за проявата на лъжа. Посочени са видовете лъжи (техните названия са заети от Durandin 1972), разграничавани според факторите, които ги обуславят – оневинителни (при страх от наказание, от унижение, от физическо посегателство и др. – вж. Мелинан 1906: 26; Durandin 1972: 27); защитни / дефанзивни (за защита на собствената личност от недоброжелателност или вмешателство и др.); нападателни / агресивни (от омраза, от желание за отмъщение или за усещане на власт, за получаване на облага и т.н.); алтруистични / патерналистични (от състрадание, от желание да се помогне и под.); и др. (вж. още за детерминантите на лъжата също у Форд 2008: 111-127; Екман 2011: 369-370).

- Част от тези и др. под. подбуди към лъжа са определяни като страсти и/или недостатъци от Мелинан, който обвързва лъжата и с недоброто поведение и безнравствеността (Мелинан 1906: 15, 20, 30).

Наблюдения от гледна точка на социологията

- Лъжата се определя и като социален продукт (срв. Duprat 1903: 167). Сред факторите за появата на лъжа у детето се изтъква откриването ѝ чрез механизма на играта (Мелинан 1906: 6; Duprat 1903: 142-143), позволяващ да се премине неусетно към измислицата, с която може да се замени понякога неприятната действителност. Но особено внимание се отделя на примера на възрастните.

- Влиянието на семейството (възпитателните подходи, отношението на родителите (включително отделяно време, внимание), но и на социалната среда се отчита

от всички изследователи на проблема (вж. и Форд 2008: 106-109). Още при първия си осъзнат и анализиран досег с обществото детето разбира, че „без лъжа не може да се живее”, че абсолютната искреност и откровеност може да предизвика насмешка или да доведе до злоупотреба с доверието му, или да нарани нечий чувства (вж. Мелинан 1906: 7-8, 9).

- Отбелязва се и ролята на травматичните преживявания в семейната или социалната среда за отключването и/или благоприятстването на лъжата като защитен механизъм и евентуалното ѝ прерастване в патологична.

Наблюдения от гледна точка на антропологията

К. Джеорджиаде прави предположение, че лъжата се е появила и вследствие на древните вярвания в магическата сила на думите и я разглежда също и като магическо оръжие (Georgiade 1938: 273; 271). Свидетелства и аргументи за подобна хипотеза той черпи от различни древни ритуали, познати в Египет или на други места, от изследването на редица пещерни изображения по-специално на ловни практики, отчасти и от магическите песни на румънския фолклор.

По подобен начин съвременният румънски психолог и психиатър (сред най-добрите практики в САЩ) Дж. Шербан посочва като фактор унаследената от примитивните хора способност за магическо мислене при оценката на реалността. Тя улеснява двойствеността на човешкото мислене, каквато предполага лъжата, и способства за самооправдаването (вкл. с необикновени и неблагоприятни обстоятелства, неподлежащи на контрол). Характерното за примитивното съзнание недобро разграничаване на естественото от свръхестественото, на истината от фантазията, на обективното от субективното, допринася също и за самозаблудата и за превръщането в лесна жертва на лъжите на другите (Şerban 2013: 153-157; 167).

Българската научна мисъл за лъжата

Прави впечатление, че лъжата попада в полезрението не само на философи и психолози, но и на юристи, което говори за натрупани конкретни наблюдения в професионалната практика, както и за необходимост от някои разяснения относно проявленията на феномена в живота на общество.

- В кратката си статия „Лъжата и неистината” (Философски преглед, 1929, кн.3) известният философ Димитър Михалчев акцентува на „социалния момент” в понятието за лъжата; разграничава лъжата от казането на неистина. Отрича съществуването на неволна лъжа. В противовес на всеобщата констатация, че има лъжа и лъжа, той подчертава: „тя си е всякога лъжа”. Различните преценки за нея обяснява с относителния характер на нравствеността (1981: 484-485).

- Адвокатът Досю П. Драганов в „Лъжата у подсъдимите” (1936) се спира на използването на лъжа от страна на подсъдимите при съдебния процес и на мотивите, поради които прибегват до нея (при това с особена вяра в нейната сила). Определя лъжата като съзнателно затаяване на истината, отричане или изопачаване.

- Юристът Михаил Ст. Дяконов в книгата си „Психология на лъжата” (1944) избира да осветли феномена откъм „психологическо, правно и педагогическо гледище”. Обръща внимание на ролята на внушението за успеха на лъжата, като

посочва, че то е с особена сила при общества в процес на напрежение, очакване, раздразнение. Акцентува на демагогията като вид лъжа – лъжата на политиката с особено опасно отражение върху обществения живот (с. 19). Прави класификация на лъжата „според съдържанието”: клеветническа, измама, измяна, скритост / симулация / фалшификация, вежливост (която отличава от добрите обноски). М. Дяконов подчертава абсолютната вреда от лъжата за обществото, свързва нейното разпространение и с лошите икономически условия (с. 123). Разглежда детската лъжа, измамата в правен аспект, лицемерието при симулациите.

- Философът, изкуствовед и културолог Исак Паси в студията си *Иронията* засяга темата за лъжата при изясняването на спецификата на иронията. Това се налага поради установяването на известна прилика, която той вижда като породена от двуслойната им структура и от съдържащото се в тях противоречие между изказаното и мисленото (Паси 1970: 105-106). За него „лъжата е такава неистина, която иска да бъде истина, иронията е такава неистина, която иска да остане неистина” (с. 106).

- Психологът и философ Леон Леви в монографията си „Лъжата” прави най-обстоятелствен анализ на феномена. Според него „лъжата е едно несответствие между мислено и заявено, а и нещо много по-мощно – отношение на човека към света, към другите хора, към себе си или проява на такова отношение. Лъжата, с други думи, е и една постъпка – елемент на човешкото поведение” (с. 166). Подчертава, че „не може да бъде разглеждана като постъпка независимо от лъжещата личност, от нейния характер и култура, от нейния психичен облик, от конкретната ситуация и от съответните стимули, подбуди, мотиви” (с. 166). С разработката на темата се противопоставя на традиционното разглеждане на лъжата с характеристика като дезинформация и единствена цел – корист. Според него анализът на мотивационната сфера позволява да се разкрие „нравствената разнородност и цялото психологично богатство на лъжата” – това е и главната задача на труда му – да извлече, опише и систематизира цялото разнообразие от характеристики на лъжата. Определено приносна е частта (с. 58-83), в която се разглежда феноменологията на лъжата чрез комплекс от критерии и се изгражда пълна класификационна схема в осем пункта: според обекта (O); според субекта (S); според отношенията между S и O; според стимули, подбуди, цели; по съдържание на лъжата; по качеството на лъжата; по количествените измерения на лъжата; по стойността на лъжата (с оглед усилията и риска за S и вредата за O).

Л. Леви изтъква, че лъжата е обективно социално явление в системата на обществените отношения и на личните взаимоотношения между хората (с. 167).

Оценката за лъжата в съвременната епоха

Налага се на вниманието като че ли все по-силно очертаваща се промяна в разбирането, възприемането и оценката на феномена лъжа – като за допустим, необходим и положителен елемент в човешките взаимоотношения, гарант за успешна реализация, свидетелство за способността за креативност (тя е „интелектуалната виртуозност на човека” и начин за „перфектно приспособяване към агресията на живота” – Cygulnik в Solemne 1999: 35, 40).

- Анализирани са факторите, довели до подобен развой – от една страна, научните открития, затвърждаващи представата за лъжата не само като за често срещано явление, но и разкриващи я като универсална, естествена, вродена наклонност у човека, допринесла включително и за неговото оцеляване и развитие в еволюционен план. От друга страна, научните схващания за човека като продукт на еволюцията, „интелигентно и егоистично животно, подвластно на химическите реакции на мозъка, което често излиза извън контрол” (Şerban 2013: 173), също вероятно допринасят освен за изясняване отчасти на феномена и за неговото оневиняване и омаловажаване от морална гледна точка. Както отбелязва Дюпра, лъжата е психо-физиологичен и психо-социален феномен, свързан с въображението, ражда се, развива се и се подсилва под влияние и с помощта на желанията, страстите, нуждите, апетитите (Duprat 1903: 144).

- Лъжата и измамата се толерират и насърчават от самото общество, егоцентрично, нарцистично, равнодушно по отношение на спазването на морални принципи и закони, ориентирано към успеха на всяка цена. Дж. Шербан посочва именно ролята на подобно общество за установяването на релативистки морал, улеснен както от всекидневния пример на незачитане на закона и етиката, така и от идването на власт на хора, лишени от морал (Şerban 2013: 66-67). Авторът намира обяснение за „еластичните” съвест и морал и за разширяването на представата за допустима лъжа в отслабването или преобръщането на ценностите под влияние на социалния егалитаризъм вследствие на промените, настъпили най-вече след 60-те години на XX век. Но споменава и влиянието на философски течения като марксизма и екзистенциализма. Тези фактори, според него, допринасят за признаването и налагането на схващането за съществуване на отделни, различни, субективни истини, на различни версии за реалността, на истината като въпрос на лично изживяване, както и за едно превратно разбиране на понятието за самозащита (защита на собствените права), оправдаващо включително всякакъв вид лъжи.

- Възможно е част от позициите, представящи лъжата по-скоро в положителна светлина (напр. като доказателство за талант за общуване, за разбиране и уважение, за емпатия – Cugulnik в Solemne 1999: 27 или като „жизненоважен компонент на нашата способност да организираме света” – Найберг 1993 по Форд 2008: 333) да се дължат на прекалено широкото схващане за нея, включващо и явления като вежливост, творческо въображение и др. под. (срв. и мнението на Мелинан за минималната доза лъжа, необходима на обществения живот – „вежливостта, например, ни забранява да бъдем безусловно искрени” – 1905: 9). Но тук следва да се отбележи и разграничението, което правят други изследователи между лъжата и любезността (срв. Duprat 1903: 29 и Екман 2011: 370).

- Макар и по-рядко посочвана днес като социална злина, а повече като интелигентност, като умел начин за разрешаване на проблеми, лъжата все пак може би не трябва да се отъждествява толкова лесно с подобни качества, а напротив да се разглежда като техен паразитен елемент, като пречка за реални и трайни решения, като препятствие пред този, който желае да бъде истински свободен. По думите на румънския психолог от началото на XX в. К. Джеорджиаде лъжата е „форма на психическа дейност, при която съзнанието използва ресурсите на интелекта и на изборе-

тателната мисъл само за прокарване на егоистични интереси (разбира се, като нямаме предвид редките случаи на лъжа с благородна цел)” (Georgiade 1938: 276). А според съвременния френски писател и общественик А. Беркоф тя е „признание за нашите граници, за нашите недостатъци [...] в най-добрия случай е необходимо зло, но дали необходимо не е равно на лесно решение, на удобство, изплетено от компромиси, от малодушие, от подлост?”. Същият споделя и че един свободен човек може да се откаже от лъжата почти винаги [...] и трябва да го прави (Bercoff в Solemne 1999: 79). Според него няма напълно невинна лъжа, приемлива е във въображението и в изкуството, а лъжата в литературата вижда като един от пътищата към истината.

Лингвистични изследвания за лъжата

Както вече бе отбелязано, в аспекта на поставената тема не са правени изследвания, а в румънската и френската лингвистика не откриваме разглеждане дори на отделни проблеми, свързани с феномена лъжа. В търсенията попаднахме единствено на работата на Пиер Гиро, в която се разглежда морфосемантичното поле на глагола *tromper* 'мамя' (Guiraud 1968: 96-109).

В тази статия, чиято основна цел е точното установяване и аргументирано представяне на етимологията на френския глагол, Гиро засяга въпроса за измамата като материална изгода. В зависимост от типа изгода и начина, по който тя се осъществява, разграничава пет вида измама („овладяване на тялото”; „прикриване”; „отнемане на разсъдъка”; „осмиване, шега, самохвалство”; „престъпване на закон, правило, доверие”). Разсъжденията са последвани от азбучен списък на около 160 думи (*mots*), сред тях и производни образувания, и дори няколко колокации и ФЕ (без да бъдат разграничени от лексикалния материал), означени със съответна буква според описаните пет вида.

- В българската лингвистика могат да бъдат посочени статиите *Езиковият образ на истината и лъжата в българския и полския език* (Н. Михайлова-Сталянова 2003: 437-440) и *Семантичното поле на истината и лъжата в българския език* (Н. Михайлова-Сталянова 2004: 21-24), разглеждащи лексемното представяне на интересуващото ни явление в езика в съпоставка с *истина* и характеризирането му чрез определени метафори в някои типични колокации. Важен е изводът за установеното голямо сходство в концептуализацията и конкретното припокриване на лексикалния материал при българския и полския език.

- Представата за лъжата в българския и френския език се разглежда в студията *L'idée du mensonge à travers la phraséologie française et bulgare* (Р. Захаријева 2008: 263-283) въз основа на фразеологичен материал. Лъжата е показана като действие (изкривяване, отклонение от правия път, въвеждане в заблуда, принудително водене, игра и др.) и слово. Открити са основните ѝ средства – капанът (за въздействие върху обекта) и маската (за прикриване на същността на субекта).

- Лъжата е обект на изследване в студията *Лъжата в българската и немската езикова картина на света* (Ант. Димитрова 2012: 182-200). Работата е интересна с информацията не само във връзка с поднесенния немския езиков материал, но и с немските изследвания върху лъжата. Наблюденията и анализът се извършват основ-

но върху лексикален материал (повече глаголни лексеми), включени са съвсем ограничен брой фразеологизми, между които някои компаративни структури (*лъжа като циганин* – в български, *лъжа като кмет* – в немски) и структури интензификатори (*лъжа, та се късам*), паремии и други изрази. Лъжата се представя като прикриване на истината (тук е показана интересната връзка с първоначалната семантика на немския глагол *lügen* 'забулвам, скривам'), като заблуда, като преувеличение (връзка с хвалбата, с медийната манипулация), като оклеветяване, като измислена история. Отбелязано е преплитането между лъжа и хитрост и връзката с измамата. Отношението към лъжата е показано като търпимост, снизхождение и като осъждане. В заключение е подчертана открояващата се универсалност при възприемането на явлениято въпреки някои специфични конотации.

- В студията *Измамата в българската и немската езикова картина на света* от същата авторка (Ант. Димитрова 2012: 141-181) от самото начало се подготвя читателят за разглеждане на лъжата като вида деяние, което съобразно законодателството е наказуемо като престъпление. В този случай използваното название *измама* е правен термин. Той се отнася към деяние, съпроводено обикновено и от словесно подвеждане, заблуда, което носи материален тип облага за субекта на измамата, т.е. за измамника, за сметка на ощетяване съответно на обекта. Ще отбележим, че тази усложнена проява на лъжата не получава фиксация и самостоятелно пряко, непосредствено изображение в устойчиви образни езикови структури, както другите нейни модификации. Неслучайно *лъжа* и *измама* обикновено се синонимизират в езиковата практика и в специалната литература (с изключение на правния казус). В езиковото съзнание измамата е лъжа, лъжата е измама. Изразите, използвани при анализа, всъщност отразяват многоликата лъжа, затова в тях може да се разчете и измамата, в лъжеца да се види измамникът, в излъгания – измаменият. Извън това обаче самата разработка е стойностна и добре организирана около трите пункта: деяние, извършител и жертва. Открити са основни културни асоциации, намерили метафоричен израз в образите на нечистото, мръсотия, омърсяване на ръцете, воня, пазар, игра на карти, лов, търговска практика, водене за носа, пращане някъде и др. Чрез тях се разкрива същността на деянието и на извършителя, охарактеризирани са двата типа обект на измамата и се показва разобличението на измамата.

- Отбелязва се още една работа, която няма пряко отношение към темата на дисертацията, но носи провокативно заглавие, представя един възможен по-различен ракурс към лъжата и има отношение към търсенията на индикатори за нейното установяване. Това е изследването на Харолд Вайнрих (1966 / 1987: 44-87) *Лингвистика на лъжата*, в което се поставят няколко проблема: за лъжливостта на самите думи (на първо място), за ролята на интонацията, за метафората и иронията, за възможните сигнали за лъжа в изказа. За думите се изтъква, че като речникови единици, без контекст употребени, не могат да лъжат, т.е. да изкажат лъжа, въобще езикът не лъже. Когато думите биват уличени в лъжливост, всъщност зад тях стои лъжливо, неправилно изградено понятие, лъжливи разсъждения, лъжливи идеологически тезиси. С думите се изказват лъжи, както и истини, с тяхна помощ се прикриват лъжи. Според Х. Вайнрих това, което издава прикриването, е интонацията, тъй като тя

трудно се владее и изисква истинско актьорско майсторство, и може да бъде един от сигналите за лъжа. Обръщайки внимание на образната реч, отбелязва, че метафората не трябва да се обвинява в лъжа. Смятаме, че лингвистичният анализ на изказването трудно би подпомогнал установяването на евентуална лъжа при един подсъдим или свидетел по дело. Този тип анализ би имал повече възможност да открие демагога.

Втора глава. НАИМЕНОВАНИЯ НА ЛЪЖАТА

Преди да се пристъпи към анализа на идиоматиката, отнасяща се до концепта *лъжа*, се разглеждат названията на лъжата (общо към 900), които се срещат в трите езика (с. 76-117). Те заслужават внимание, защото, от една страна, като лексикални единици понякога участват като градиво на устойчивите съчетания, от друга – могат да подскажат характеристики и различни проявления на изследваното явление, дори и в някаква степен погледа, отношението на носителите на съответния език (по избора на даден признак като основа на номинацията, доколкото етимологичното значение не е напълно заличено).

- Названията на лъжата целенасочено са представени самостоятелно по езици, за да се открие ясно номинационната система при всеки един от тях и да се получи по-различима картина на използвания лексикален материал.

Френските названия за *лъжа*, *измама* (*mensonge, tromperie*) и съответно за *лъжа*, *мамя* (*mentir, tromper*) образуват най-многобройна група – в дисертацията са представени 261 съществителни и 183 глагола.

Посочени са около 145 румънски съществителни синоними на *minciună* и *înșelăciune, înșelătorie, înșelare* и около 87 синонима на глаголите *a minți* и *a înșela*.

Събраните български лексеми са 149 съществителни и 42 глагола.

- И в трите езика се установява наличие на изключително голям брой лексикални единици, свързани с лъжата и измамата, което може да се обясни с интереса към това явление, породен от неговата разпространеност, от многоаспектността му и редицата обстоятелства, житейски ситуации, в които се наблюдава. Също и с търсенето на нови, по-експресивни начини на обозначаване. Но също така и поради факта, че става дума за нематериални, абстрактни понятия, лишени от референция. Както посочва Ем. Пернишка, те „нямат същинско денотативно значение, а само сигнификативно [...], не делят семантичния спектър на участъци, които не се пресичат, [...] лесно образуват синонимни и антонимни връзки. Те подлежат на по-активна полисемия” (Лексикология 2013: 417).

- Съществителните имат превес над глаголите, като в български следва да се отбележи изявеното присъствие на девербативите (поради свободното им словообразуване) – отглаголните съществителни в случая са почти колкото съответните глаголи.

- Открояват се в румънски и български богати словообразователни гнезда, в които влизат много съществителни и глаголи. Това е особено характерно при българските глаголи и е свързано с префиксалното глаголно словообразуване

изобщо в този език. В румънски понякога по-разнообразното словообразуване се дължи на възможността да се създават съществителни и от глаголната форма супин.

- Преобладаващата част от съществителните са вторични деноминативи – представляват значения, развити по преносен път (по пътя на метафората, метонимията и др.).

- Повечето съществителни имат глаголни съответствия, но има и такива без глаголни съответствия, както и се срещат глаголи без съответни съществителни от същия корен и със същата семантика.

- Срещат се немалко конкретни съществителни като вторични номинанти – обикновено най-характерни са за жаргонната реч (напр. *нързалка*; *ștangă*; *balançoire*).

- Абстрактните съществителни, които не са вторични номинанти, често могат да бъдат многозначни. Много редки са случаите (характерни за френския) на номинанти, произлезли от названия на лица – *tartarinade*, *tartariner*, *tartuferie*, някои от които се усвояват от другите два езика (*мартюфицина*; *tartuferie*, *tartufism*). Интересно е използването на названия на животни и птици с преносно значение за 'лъжа / измама' (*canard*; *șopârlă*), като някои могат да бъдат открити в словообразователната основа на някои глаголи със семантика 'мамя' (*embabouiner*, *dindonner*).

- Във френски и в румънски има съществителни за определен специфичен вид измама (*dol*, *baraterie*; *maradona*).

- Прави впечатление, че в румънския език присъстват съществителни, разнообразни по произход (от латински, френски, български, унгарски, немски и др.) и по начин на образуване (с наставки, от супин; чрез метатеза (каквото е вероятно случаят при *bârfă*), метонимия (*iordan*), метафора). В българския се наблюдават немалък брой турцизми, най-вече в жаргонната реч (*будалкам*, *шашарма*).

- Основните номинанти представят понятието лъжа като противоположна на истината и като отчасти прикривана истина (*полуистина*; *demi-vérité*; *semiadevăr*). Някои (като посочените) съдържат в словообразователната си основа *истина* / *vérité* / *adevăr* и са с префикс *ne-* / *ne-* / *non-* или с префиксоиди – *contre-*, *demi-*, *semi-*, *полу-*.

Те представляват своеобразни ефемизми, омокотен изказ, с който се избягва директно обвинение или обида. Както отбелязва Форд „лъжа е прекалено емоционална дума и да обвиниш някого в лъжа се смята за нападка” (Форд 2008: 39). Това, наред с възможността за „градация на вината” би могло също отчасти да обяснява многобройните лексикални единици, отнасящи се до лъжата, каквито впрочем се наблюдават и в други езици (вж. споменатите наблюдения за английски и немски у същия автор – Форд 2008: 39).

- Според лексикалния материал на трите езика лъжата е преди всичко слово, словесна дейност, говорене (фалшива новина, клевета, преувеличение, самохвалство и др.).

- Лексикалните единици я представят и като мисловна дейност – измислица, плод на въображението (литературен жанр, мираж, фантазия).

- Изключително много често се представя като действие – движение (криволичене, увъртане, задържане; шегата – занасяне, играта – номер, трик и т.н.).

Лъжата е показана и като поведение, като част от междуличностните отношения (фалш, двуличие, лицемерие, излъгано доверие, предателство) или като феномен в обществото (демагогия, пропаганда).

Един от най-честите образи е капанът, показващ превъзходство на лъжеца (подобно на ловеца над животното), надмощието и активността на субекта и доверчивостта, наивността или глупостта на обекта.

Трета глава. СЪЩНОСТ НА ЛЪЖАТА

В тази глава (с. 118-181) се представят същностните характеристики на лъжата според изследвания езиков материал.

Лъжата и истината

Както показват всички дефиниции (част от които са разгледани в работата), истината е неотделим елемент от характеристиката на лъжата. С нейното отсъствие, с противопоставяне, изместване, прикриване, изкривяване и пр. се реализира лъжата.

- Поради това в тази част е отделено внимание на понятието *истина*. Посочва се въз основа на преглед на лексикографски дефиниции в трите езика, че истината понякога се приравнява към самата действителност или към словото, с което тя се описва, но преди всичко представлява съотношение, съответствие, връзка между две същности – между това, което е реалност, и това, което се изрича или съществува в съзнанието.

- Обръща се внимание на анализа, направен от Н. Арутюнова (1991: 21-24), която посочва връзката на истината с представата за двойственост на битието и необходимостта да се открие истината в религиозен план и истината в епистемологичен план (на последната именно се явява противоположност лъжата).

- Отбелязва се и възможната липса понякога на ясна граница между истина и лъжа (срв. и *полуистина*; *demi-vérité*; *semiadevăr*). Така идиоматиката представя лъжата не само като противоположност на истината, но и като явление, стоящо близко до нея, което понякога я прави трудно разграничима: (r) *De la adevăr până la minciună e un lat de palmă* (от истината до лъжата има една длан [разстояние]) и (f) *Fausseté est prochaine à la vérité, comme adversité à prospérité* (лъжата е толкова близко до истината, колкото несполуката до сполуката). Двете понятия понякога са показвани като относителни и преливни: (f) *À chacun sa vérité; Vérité en deçà des Pyrénées, erreur au-delà* (срв. и *Quelle vérité que ces montagnes bornent, qui est mensonge au monde qui se tient au-delà* – Montaigne), *тебе лъжа, мене истина*.

Лъжа – измама

Подчертано е, че не само в речта, но и в научните изследвания двете названия обикновено се използват синонимно (срв. дефиницията „понятието лъжа или измама като действие, при което един човек има намерение да въведе другото в заблуда и го прави предумишлено, без предварително уведомление за целта си и без ясно изразено от мишената желание“ – Екман 2011: 20; вж. и Лезли 2012: 29). Единствено в правната терминология се прави определено разграничение между лъжа и измама –

измамата се включва като термин, свързващ се с наказуемо деяние, материално ощетяващо обекта. Лъжата сама по себе си не представлява нарушение на закона и не е наказуема. В самата идиоматика измамата не получава непосредствено изображение в устойчиви образни езикови структури.

Разпространеност

Според идиоматиката на трите езика лъжата е широко разпространена. Извън многобройността на самите идиоматични изрази, които косвено свидетелстват за това, трайното присъствие на лъжата е показано в идиоматичния материал по различни начини – чрез извеждането ѝ като естествена характеристика на човека, но и на света изобщо ((f) *Mensonge et fraude sont le train du monde*; (r) *Gura vorbește ade-vărul și minciuna*), като опит, препредаван от поколение на поколение (*Ако е баба умрела, торбата с лажилата не е отнела*); чрез картини от битовото ежедневие; чрез изтъкване на неравностойното положение на истината / правдата (*Правината у тъмница, а кривината – царица*; (f) *Les mensonges se montrent, la vérité reste à l'ombre*); чрез косвено или директно посочване на голяма численост – много лъжещи (*Ние лъжем трима, а нас лъжат триста*; (r) *Dacă minciuna ar fi latină, ar exista mulți învățați*; (f) *Chacun parle et ment, et fait comme il entend*); чрез показването на лъжата като верижно явление ((f) *Une menterie en fait cent*; (r) *Dintr-o minciună se nasc o sută*; *Една изречена лъжа води след себе си друга*); чрез обрисуването на субекта като особено активен, много и нагло, понякога и постоянно лъжещ.

Пряко характеризирание на лъжата

Разглеждат се колокации (с. 127-133), обикн. двучленни устойчиви съчетания (прилагателно + съществително), в които в ролята на номинативен компонент участва преди всичко основното наименование на изследвания феномен – *лъжа, minciună, mensonge*, а в адективна роля се включват множество прилагателни. Именно те, прилагателните, поставят основен семантичен акцент на словосъчетанието – изразяват пряка характеристика на лъжата и имат аксиологична натовареност.

- Големият брой сходни колокации и в трите езика охарактеризират лъжата съобразно размерите (според степента на изкривяване на истината), от морално-оценъчна гледна точка, според постигнатия чрез нея ефект, според вредата, която нанася, от гледна точка на преценката за умениято, с което е измислена, създадена. Те показват ясно и амбивалентното отношение към лъжата – тя предизвиква пренебрежение (когато е глупава, разпознаваема, явна, безсмислена и безстойностна), но и вид възхищение (когато е изкусна), възприема се като зловредна, опасна, отблъскваща, но понякога и като невинна, безвредна, забавна, красива.

- Основният масив от колокациите изграждат олицетворен образ на лъжата. Адективните компоненти я окачествяват с характеристиките на човека: физически (*дребна, дебела; mică, groasă; petit, gros*), морални (*жестока; josnică, obraznică; ignoble*) и поведенчески (*дръзка, нагла; effronté*). Други колокации представят лъжата с качествата на сътворените от човека неща (*плиткоскроена, изкусна; prost croită; ingénieux*).

Връзка с други отрицателни човешки прояви

Тук е отделено внимание на изрази, показващи, че лъжата се асоциира с различни човешки недостатъци – злоба, омраза, завист, страх, възгордяване, самохвалство, укриване на собствената вина, бягство от отговорност, мързел. Особено отчетливо и в трите езика е показана връзката с кражбата ((f) *Montre-moi un menteur, je te montrerai un voleur / un larron*; (r) *Cine minte și fură*; *Покажи ми лъжеца, да ти покажа крадеца!*).

Краткотрайност на лъжата

Лъжата според идиоматиката по-често се явява като разпознаваема, като подлежаща на бързо разобличаване, като краткотрайна, което по-често не отговаря на действителността. Но този начин на представяне в изразите може да се обясни с преобладаващата осъдителна оценка и със стремежа към предпазване от това явление и към изкореняването му: (f) *Mensonge périt comme un songe*; *Le mensonge a les jambes courtes <il n'ira pas loin>*; *Лъжата е дебела, ама и кратка*; *На лъжата краката са къси*; (r) *Minciuna are picioare scurte*.

Възприемането на лъжата като краткотрайна, подкрепено и от немалко паремии, показващи бързото залавяне и разобличаване на нейния субект, е пряко обвързано и с вярата във възтържествуването на истината.

Същностни характеристики на лъжата според идиоматиката

- Лъжата е преди всичко **слово**, вербален акт според изследвания материал, отъждествява се не просто с изричането на неистини, но и с фантазиите, разказите, приказните истории, както и с говоренето на безсмислици, глупости ((f) *conte bleu*; *conter des coquecigrues*; *raconter des balivernes*; *monter une fable*; (r) *povești de adormit coriții*; *a spune basme / baliverne / verzi și uscate / povești*; *приказки от хиляда и една нощ*; *ни врели, ни кипели говори*; *бабешки приказки приказва*). Като особена нейна характеристика е уловено промъкването и завоалирането ѝ в многословието (*Много приказки без лъжа не биват*; (r) *Vorba multă nu e fără minciuni*; (f) *Comme grand dormir n'est pas sans songe, grand parler n'est pas sans mensonge*).

- Лъжата в идиоматиката е представена и като вид **действие**. В голяма част от материала се изобразява като движение – вървене, обикаляне, ходене по различни места (на самия субект или на лъжата), като вървене по крив път или извън правия път; като движение, в което се въвлеча обектът / излъганият (водене, разхождане, разиграване, носене, танц, теглене / дърпане, пътуване, изпращане някъде), като отклоняване от пътя му и вкарването му в грешен, страничен път (срв. една малка част от посочените тук примери – *обикалям с лъжите в торбата*; *пращам за зелен хайвер някого*; *пращам за липови ябълки някого*; *водя за носа някого*; (f) *mener qqn en bateau*; *emmener qqn en voyage*; *mener qqn par le nez*; (r) *a umbla cu traista cu minciuni*; *Minciuna umblă-n lume, iar dreptatea stă la un loc*; *a trage pe cineva pe sfoară*; *a duce pe cineva cu preșul / cu zăhărelul*; *a duce pe cineva de nas*).

- Измамата и лъжата са изобразени и като възпрепятстване или ограничение на възможността за движение (*връзвам на празни ясли някого*; (f) *mettre qqn dans la blouse*; *mettre qqn dans la couverture*; (r) *a lega pe cineva la gard*; *a lega la iesle pe*

cineva), като поставяне и вкарване в капан ((f) *prendre qqn au piège*; (r) *a atrage pe cineva în cursă*; вкарвам в капана <с двата крака> някого).

- Част от разгледаните тук изрази показват лъжата и измамата като продажба на стока или услуга (на неща с ниска стойност, без стойност, рядко търсени, изпразнени от съдържание – (f) *vendre des coquilles à qqn*; (r) *a vinde gogoși*; продавам шикалки някому; продавам магаре за кон някому), като ощетяване (*изтеглям чергата изпод краката*; (r) *a-i lua turta de pe spuza cuiva*; (f) *tirer une carotte à qqn*).

- Анализирани са богат материал, свързан с възприемането на лъжата като въздействие върху сетивата, като изкривяване и усукване (не само на истината, а и на изражението на лицето, а в български – и на човешката душа), като игра и изиграване.

Връзка с комуникативния акт. Наблюденията върху идиоматиката сочат, че лъжата е осъзнавана като комуникативен акт с ясно разграничени субект и обект, на които е отделено специално внимание в тази глава от дисертацията.

- **Субектът** на лъжата (с. 159-166) е представен като добър разказвач, добър в умението да лъже, като роден талант, владеещ разнообразни похвати, и много често като голям и безсрамен лъжец, привикнал напълно към изричането само на лъжи. Някои от изразите в българския и френския са изградени върху образа на представител на чужд етнос или от друг регион, град (в бълг. циганин, грък; във фр. жители на отделни райони или градове във Франция – гасконец, нормандец, марсилец).

- **Обектът** на лъжата (с. 166-173), според идиоматиката на трите езика, може да бъде измамен (O_1), ако е доверчив и наивен, ако е по начало добронамерен или пък е глупав, ако е без достатъчно опит, разсеян, несъобразителен. Но обектът може и да не се поддаде на лъжата (O_2) – когато е достатъчно опитен, умен, съобразителен, недоверчив, добре познаващ средствата, с които си служи измамникът.

- Наличието на добре обособени групи идиоматични изрази, отнасящи се до обекта и до субекта, някои от които под формата на реплики (от страна на обекта, неподдаващ се на лъжата на субекта – разпределени в изследването в няколко вида), ясно подчертават комуникативния характер на лъжата.

- Това, че тя е комуникативен акт, включващ при това участници с еднаква отговорност, се показва и от интересните и немалко на брой случаи на „огледални” двойки изрази, характеризиращи, от една страна, действията на обекта а от друга – тези на субекта (срв. напр. (f) *tendre l'hameçon à qqn – avaler l'hameçon*; поставям клопка на някого – влизам в клопката).

Оценка за лъжата и измамата

В тази част (с. 173-177) е систематизиран идиоматичен материал с оглед на оценката, която съдържа за изследвания феномен.

- Доминираща е отрицателната оценка за лъжата / измамата, поради установената връзка със злото, с греха, показана е като източник на беди и разруха, носеща вреда не само на обекта, но и на субекта.

- В редки случаи лъжата е видяна и в положителна светлина. Тя е за предпочитане пред казаната не на място истина. Понякога е допустима и добра, полезна –

когато може да спаси някого, да предотврати вражда, да се накаже измамника, престъпника или глупавия, както и когато служи за забавление. Нейното оправдаване намира обяснение и в трудното, нелесното приемане на истината.

- Лъжата е представена в идиоматиката и с по-невинното си проявление – шегата, както и с подигравката, която обаче подсказва за съпътстващо обидно, пренебрежително отношение към обекта ѝ.

- В идиоматиката (и по специално във фразеологията) почти не се срещат изрази, свързани със закачливата лъжа, и напълно отсъстват по отношение на благородната лъжа.

- Прави впечатление задълбоченото разбиране за лъжата, което прозира в някои от изразите, разкриващи нейните стратегии, подготовка, изграждане.

- Анализът на идиоматиката на трите езика показва, че част от разгледаните ФЕ за лъжа / измама носят представа за някакъв елемент на агресивност: **а)** било чрез избраните картини (на някакво насилие, подчиняване или отнемане, ощетяване напр. при продажба, както и при честото асоцииране на лъжата с кражбата и на лъжеца с крадеца) и особено чрез образа на капана, отнемащ свободата и понякога живота; **б)** било чрез допълнителната семантика, която някои ФЕ са развили (свързана напр. със създаване на пречки или с нанасяне на вреди, на бой и т.н). Наличието на такива случаи, показващи лъжата като вид агресивно поведение, подсилва усещането за доста силни логически връзки между двете явления. И това не е случайно – както отбелязва френският социален психолог Г. Дюранден, лъжата е вид „отклонена агресия“ или дори „заместител на агресията“ и представлява „пестене на сили по време на битка“ (Durandin 1972: 20).

- Преобладават идиоматичните словосъчетания, представящи лъжата по-скоро като *фалшифициране* на истината, отколкото като *премълчаване*, което би могло да се обясни с по-голямата видимост, активност, които предполага самото изкривяване на истината, и съответно с възможността за улавяне, разобличаване.

В по-нататъшния анализ в следващите глави лъжата се представя в нейните превъплъщения в характерни типове поведенчески феномени: *лицемерие, преструвка, ласкателство, хитрост, манипулация, демагогия, слух и клевета*.

Четвърта глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ЛИЦЕМЕРИЕ

Лицемерието – основен модус на лъжата

В лексикографските източници се откриват дефиниции, които по-често в непълнота представят това човешко поведение. Като по-обстойна е тази в TLFi, която съответства в по-голяма степен на основните характеристики на този феномен, посочвани най-често от изследователите му откъм философски и психологически аспект – несъответствие и противоречие (между скритите чувства, отношение, преценки, действия и заявените, показваните), неискреност или измама, корист (Hale & Pillow 2015: 3; Alicke et al. 2012: 2; Szabados & Soifer 2004: 241-245). Още през XIII в. италианският теолог и философ Тома Аквински определя лицемерието като „лъжа

чрез дело” и посочва, че, подобно на лъжата, то противостои на правдивостта, а неговата цел е „придобиване на печалба или суетна слава” (Тома Аквински 2009: 1524, 1529, 1530, 1532).

Лицемерие – двойственост

- Обръща се внимание на факта, че лицемерието се обрисова в идиоматиката на трите езика основно като проява на двойственост. Тази същностна особеност се откроява още на лексикално равнище – в част от синонимните названия на лицемерието и на неговите носители като *двуличие*, *двуличник* (и *двоелик*, *двообразник* – у Н. Геров), (f) *duplicité*, (r) *duplicitate*, *duplicitar* се съдържа семантичен елемент *две* / *двойност*.

Приведени са и многобройни ФЕ със семантичен елемент *две* / *двойност*, разкриващи разнообразието от реални житейски факти и мисловни асоциации, избрани за представяне на лицемерието и лицемера (*яздя на два коня*; (f) *porter un habit de deux paroisses*; (r) *a ședeia cu fundul în două lunturi*). При някои от тях този елемент е имплицитен и може да бъде открит при наличие на фонові знания за някои от предметите, чийто образ е използван (*влашка престилка*; *фурнаджийска лопата*). Често идеята за двойственост се предава чрез употребата на бройното числително *две*, *deux*, *două* или на прилагателното *двоен*, *двоелик*, *double*, *dublu* като компонент на ФЕ ((f) *homme à deux visages*; (r) *om cu două fețe*; *човек с две лица*).

- Установява се нееднозначно и колебливо представяне на семантиката на някои ФЕ. Отбелязват се случаи на паронимно отношение на вътресистемно и междусистемно равнище при някои ФЕ (напр. рум. и бълг.), които създават „капани” при превод.

- Двойствеността намира най-живо, ярко изображение в паремии и преходните фразеологични единици. Най-ярки са синтактичните конструкции, изградени от две еднакви съставни части в съчинителна връзка, които понякога са с равен брой срички, а освен това последните им елементи се римуват. Често тези конструкции са елиптични изречения, като безглаголните са много характерни за българските паремии (*бяло лице, черно сърце*; *пред хората мед, пред своите проклет*; (r) *cu ochii pe la icoane și cu gândul la cucoane*; *din ochi miere, din gură fiere*; (f) *langue de miel et cœur de fiel*).

С тези изрази се постига може би най-силното, най-яркото внушение и за самата същност на лицемера – неговата двойствена природа е представена във формално еднаквите части на паремийната структура като привидна хармония в действията, последователност, единство в поведението, но коренно противоположното им по смисъл съдържание разкрива и изобличава прикритото грозно, понякога опасно, страшно и жестоко в тази същност.

- При редица идиоматични изрази има най-често двойно противопоставяне – не само на равнището на образа и значението на двете съставни части, но и на равнището на техните компоненти – обикновено двойка антоними (*бяло / черно*; *ангел / дявол*; *отпреде / отзаде*; *мед / жлъчка*; (r) *miere / fiere*; *în față / în dos*; (f) *devant / derrière*; *miel / fiel*).

Лицемерието – повече от двойственост

Обърнато е внимание на идиоматични изрази, които макар и по-малобройни (преди всичко няколко френски и румънски), представят лицемерието и като многолико (*a avea mai multe limbi; jouer sur tous les tableaux; едно мисли, друго казва, трето върши*). Тези изрази показват образа на изградения, „свършения” лицемер, който е развил способност да реагира разнообразно при различни ситуации.

Лицето като прикритие при лицемерието

- По лицето, по очите, погледа може да се търсят признаци за разгадаване дали в момента се изрича лъжа, дали има преструвка, дали лицемери говорещият или не. Лицето може да излъчва и двата типа противоположни послания. П. Екман отбелязва: „израженията на лицето са двоична система – волеви и неволеви, подвеждащи и казващи истината, често едновременно” (Екман 2011: 88).

- Лицемерието като човешко поведение използва и опитва да поддържа максимално естествения израз на лицето, който да не издава, а да прикрива истинските намерения, отношение, мисъл. Затова и част от разгледаните български паремии (*бяло лице, черно сърце; ангел на лице, дявол на сърце; на лице светец, а на сърце крадец; на челото Христа, в пазухата дявола*), както и една от френските (*beau visage et coeur arriere*) подсказват и за трудността и дори за невъзможността по външния вид, специално по лицето да се разпознае истинската същност на един човек. Някои пословици допускат все пак и обратното.

- Тук се обръща внимание на семантиката, лексикографското представяне и грешното използване в езиковата практика на думата *лицеприятие*, утвърдила се в българския език чрез библейския текст.

Словото – основно средство на лицемерието

Анализирани са редица идиоматични изрази, които се отнасят до думите или езика като прикритие на лъжата, като оръдие на лицемерието. Те обрисуват лицемерното поведение като несъответствие между изреченото и съпътстващите го **а**) емоции ((f) *bouche de miel et coeur de fiel*; (r) *dulce la limbă, amar la inimă; с устата мед и масло <лея>, в сърцето пелин и отрова*), **б**) мисли (*едно мисли, друго дума*; (r) *una vorbește și alta gândește*), **в**) дела (*omniped лиже, отзад драци*; (r) *în față te linge, în dos te frige*; (f) *paroles d'angelot, ongles de diablote*), **г**) желаня ((f) *les raisins sont trop verts; не ще лиса грозде, че е кисело*; (r) *vulpea când n-ajunge la struguri, zice că sunt acri* – тези изрази представляват илюстрация на един от начините на преодоляване на феномена когнитивен дисонанс (вж. Festinger 1957) чрез намиране на оправдание и съответстват на склонността у човека „да вижда себе си като отговорен само за желаните резултати, но не и за нежеланите” (Форд 2008: 51)). Лицемерието е уловено също в изричане на противоположни твърдения по адрес на дадено лице – добронамерени, положителни в негово присъствие и злонамерени, отрицателни зад гърба му ((r) *în față te cinstește, și în dos te vorbește*).

Лицемерието като нелогично поведение

Наблюдавано отстрани поведението на лицемера понякога може да изглежда странно – да се изразява в необясними, без естествена връзка, алогични действия,

несъответни на същността му, несъответни на мисъл, намерение. Това илюстрират разгледаните в тази част устойчиви изрази, които се изграждат върху образа на: **а)** две несъответстващи, неподходящи едно на друго действия – едното добронамерено, положително, а другото отрицателно, опасно, нанасящо вреда; **б)** несъответствие между действие / поведение и мисъл, чувства или като противопоставяне на извършено действие и обещание / намерение за действие (което може и да не се осъществи); **в)** несъответствие между същност (същинска природа на субекта) и действия; **г)** ползване на фалшиво оправдание, изтъкване на фалшив претекст, с който най-често се прикрива някакъв недостатък.

Според идиоматиката лицемерието се проявява и във формалната, безсмислена дейност, чрез която само се отчита и демонстрира участие, полезност, а всъщност чрез нея не се допринася нищо, тя е само привидно носеща полза за другите (*носи в решето вода за жадните*).

Лицемерието като маска

Лицемерието се представя в идиоматиката като носене на маска, която само скрива истинската същност и/или показва на нейно място друга, фалшива (подобно на лъжата, която е скриване и/или фалшифициране на истината). Разгледаните в тази част (с. 205-208) изрази показват чрез изображението на носене на маска прикритото двуличиe, а чрез това на смъкването – разобличението на лицемерното поведение или дръзкото самопоказване на грозната същност.

Осъдителната преценка на лицемерието-маска точно и ясно е произнесена във френската паремия *Qui porte masque ou faux visage, est trompeur ou n'est pas trop sage*, която я приравнява с лъжата и глупостта.

Лицемерът

- Преобладаващата част от анализирани изрази, представящи лицемерието, са всъщност изображение и на самия лицемер. Това е напълно естествено, доколкото всяка една абстракция, представяща човешка характеристика или поведение, носи в своя семантичен обем и семата, сигнализираща за носителя човек.

- Самата абстракция се фиксира в езика често чрез изобразяване на различни действия, пресъздаващи метафорично наблюдаваните начини на нейното проявление (срв. *отпреде ти глади, маже, отзаде ти гроб копае*). Тези изрази – глаголни конструкции изграждат силен и ярък образ на лицемера поради факта, че човешката същност най-точно се изявява в действията, чрез действията.

- В друга група изрази лицемерът е представен с пряко описание / характеризане – с фалшивото, привидно добро и с истинското, грозно лице (*ангел на лице, дявол на сърце; пред хората мед, пред своите проклет*).

- Трета група изрази акцентуват предимно на едното от двете му лица – истинското или фалшивото. На такива именно изрази се отделя внимание в тази част на изследването.

Лицемерът със същинското си лице

Това е истинската, грозната същност на лицемера – тя е във фокуса на изображението. Представена е като скрита и като опасна, тя е скрита заплаха и злина.

- В много устойчиви изрази същинската страна е показана с акцент на скритостта и опасността, въплътени в образи (*камък, дяволчета, змия, въглен, молец, огън, вода*), които със своята характерна семантична натовареност будят асоциации съответно с удар, злина, изгаряне, прояждане, голямо бедствие.

- В не съвсем малко на брой изрази лицемерът е показан с подвеждащата представа за тих, кротък човек, която се създава на пръв поглед и обикновено се свързва с добротата. Изображението е с акцент на привидната кротост и на опасността. Най-многобройни са паремиите с компонент „тиха вода”, с които се обозначава лицемерът. Метафората, използвана в трите езика, носи в семантиката си запечатаната информацията за криещата се опасност, за беда, получена от хилядолетния житейски човешки опит.

- Пословиците ясно указват и реалната опасност, която може да се крие зад привидното спокойствие. Опасността в някои изрази е представена косвено – чрез предупреждение, което може да е директно изразено с императивна форма на глагола; или чрез предупреждение, съдържащо се имплицитно в съждението, напр. че е луд този, който се доверява на заспала/спяща вода ((f) *Fol est qui se fie en eau endormie*).

Лицемерът с фалшивото си лице

В част от изследвания материал лицемерът е представен само чрез привидно добрата си страна, с фалшивото си лице. Изразите имат иронично звучене, представляват антифрази, като в повечето от тях присъства идеята за святост, чистота, невинност чрез образите на Богородица, светената вода, пастира, светеца, детето ((f) *un petit saint; светена вода ненапима*).

*

- Изследваният материал показва, че лицемерието по своята същност е лъжа, доколкото то е свързано със скриването и изопачаването на истината, с преструвката.

- Като основен инструмент на лицемерието се откроява словото, което е представено като несъответствие, противоположност на съпътстващите го емоции, мисли, дела, желания.

- Анализираният езиков материал в по-голямата си част недвусмислено насочва към обвързаност на лицемерието с користта, с преследването на собствения интерес.

- Прави впечатление, че идиоматиката и на трите езика показва лицемерието в отрицателна светлина, като аморално явление, а индивида лицемер – като грозна, отблъскваща личност. Налагащата се оценка за това явление, както и за човека–лицемер, е напълно осъдителна. Според разгледаните изрази лицемерното поведение се възприема като злосторно действие, нанасящо щети, като нараняващо (*боде / убожда, пронизва / пробива, пържи, посича, реже, изгаря, драци, разкъсва, трови, осакатява*) и унищожавашо – *убива*. В много от тях добре изпъква връзката на лицемерието с омразата, ненавистта.

- Многообразието от идиоматични изрази (от които паремииите дават най-богатата и разнообразна характеристика на лицемерието) подсказва за разпространението на този феномен и за неговата многоаспектност и сложност.

- Лицемерието е представено като възможната и често проявявана двойственост с поведението на човека, но не е осъзнавано проявлението му в някои определени форми и условия (и задължително безкористна цел) като фактор за поддържане на спокойни и уравновесени взаимоотношения в обществото.

- Подчертани са общите и характерните за всеки език образи при изграждането на представата за лицемерието и лицемера, преобладаващите сходства и различия между изследвания материал от трите езика.

Пета глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ПРЕСТРУВКА. ЛАСКАТЕЛСТВО

ПРЕСТРУВКА

Преструвката (с. 221-234) се изразява в старанието на индивида да заблуди, като се представя в недействителна светлина, като изгражда друг, различен образ за себе си чрез външността си, с реакциите си, с изрази на усещания, чувства, специално показвани за внушаване на другия, фалшивия, образ.

- Самото название на модуса в български и румънски изказва намерението за преднамерена промяна, но в съответните френски лексеми тя също присъства, макар да е по-трудно доловим образът (срв. *prefacere, prefăcătorie; feinte, simulation, affectation*).

- Промяната, съставляваща преструвката, засяга преди всичко външния вид – облекло, особено жестове, мимики, пози, показване или скриване на емоции, т.е. свързва се с невербалната комуникация, макар че не се изключват и съответни съпътстващи словесни послания, речевни актове. Както е известно, едва 7% от информацията при междуличностното общуване се предава само с думи, а 55% (според някои изследователи дори над 65%) от комуникацията се осъществява несловесно (вж. Пийз, Гарнър 2000: 7). Затова не е учудваща и констатацията, че „невербалната лъжа се среща много по-често, отколкото повечето хора предполагат” (ДеПауло, цит. по Форд 2008: 49).

- Разгледаните тук идиоматични изрази, които поставят акцент именно върху преструването, рисуват различни неискрени, подвеждащи, лъжливи невербални похвати. Сред тях се налагат на вниманието тези, които представят неискреното, фалшиво поведение чрез образи, свързани със сценичното изкуство (*разигравам комедия; (f) jouer la comédie; (r) a jusa comedie*). Разнообразието от термини, използвани като компоненти в тези изрази – *постановка, действие, комедия, пиеса, театър, сцена, роля, герой, кино, цирк*, може да се тълкува като разбиране за разнообразието на това изкуство, но и като разчитане на многобройните похвати на лъжеца / измамника, обединени под знака на недействителното, на фикцията, на илюзията.

- В повечето от тези изрази е вплетена идеята за приповдигнатост, преувеличение, пресиленост – посредством самия образ на спектакъла, театралната игра, която се възприема често като преиграване, преувеличаване (срв. *театралнича*;

(f) *agir, s'exprimer théâtralement* 'постъпвам, изразявам се приповдигнато, неестествено'), както и чрез семантиката на отделните компоненти.

• В идиоматиката е отразена и друг вид преструвка – тази, при която субектът цели да неутрализира, да омаловажи, да притъпи или да скрие реално изпитвана сила на емоция или да я замести с противоположна на нея, да симулира равнодушие ((f) *faire mine de rien; без да си давам вид; (r) fără a avea aerul*). Разгледаните в тази част от изследването различни изрази могат всъщност да бъдат отнесени към някой от четирите основни вида стратегии за модифициране на невербалното поведение – преувеличаване, минимизиране, неутрализиране и заместване (вж. Форд 2008: 49-50).

• Друга многочислена група, на която се отделя внимание, образуват изразите с компонент *правя се на; faire le / la; a face pe*. Сред тях се открояват две основни подгрупи. В първата могат да се отделят изрази със семантика 'преструвам се на кротък, благ, добър, скромен, на безгрешен, непорочен, невинен човек, който не може никому нищо лошо да стори (и не умее да се защитава от лошите)' ((f) *faire le petit saint; (r) a face pe sfântul; правя се на светец*). Във втората подгрупа влизат изрази със значение 'преструвам се, че не разбирам, не зная или не забелязвам нещо; преструвам се на наивен, на глупав', като са разграничени няколко вида ((f) *faire l'andouille; правя се на застрелян заек; правя се на глух; (r) a face pe mortul în răşişoi; a face pe surdul*). Това, което обединява тези изрази, е представата за невъзможност за нормално общуване, за неговото обезсмисляне. Впрочем, както отбелязва Ги Дюранден, лъжата може да се разглежда като отказ от общуване, представящ се за форма на комуникация (Durandin 1972: 179).

• Открити са характерни структурни модели, отразяващи преструвката и в трите езика, отделни специфични компоненти, разнообразните метафорични образи за пресъздаване на преструвката (заети от областта на сценичното изкуство, животинския свят, предметната сфера, религиозната сфера, сетивната система на човека (за изказване на подчертана непричастност, необвързаност, невинност)).

• В семантичен план преструвката се представя като фалшиви кротост, доброта, честност, наивност, глупост, като актьорска игра. В лексикографската практика двете лексеми (*лицемерие* и *преструвка*) често се семантизират като синоними, но все пак трябва да се прави разграничение. Лицемерието е качество, черта на характера (често възпитана, изградена). Свързано е с двойственост на поведението (външно – явно проявление и скрито – отношение или деяние), може да се съпътства от завист и злост. Има акцент – прикриване на собствената истинска същност. Цел – насоченост към другия и нерядко причиняване на зло.

Преструвката е поведение – действие-препращане, обикновено предназначено за конкретен случай. Има акцент себепоказване, целта най-често е да се покаже в благоприятна светлина или да се спаси, измъкне от неудобна, неприятна, опасна ситуация. Преди всичко целта е с насоченост към собствената персона, няма идея за причиняване на зло. Но преструвката може да обслужва лицемерието.

ЛАСКАТЕЛСТВО

Ласкателството (с. 235-258) се поражда в човешкото поведение при интуитивното прозрение за силата на неосъзнатия стремеж, на вродения инстинкт у човека към ласка, в която се усеща топлота, близост, своеобразна закрила (неслучайно тя – физическа и словесна – е особено препоръчвана при отглеждането и възпитанието на детето).

- Ласката е преди всичко слово. Ласката – добра дума създава атмосфера на доверие, на доброта, на разбиране (срв. израза в българския и румънския език *Блага дума желязна врата отваря* и *Vorbele cele dulci deschid poarta cea de fier*). Тя може да отвори най-тежката врата, залостила и скрила човешката душа. Разбира се, ласката намира и невербален изказ в цялостното отношение и поведение на човека. Съпътствана обаче от користни цели, тя се преражда в ласкателство. Ласкаенето без корист е съставка на комплимента, на културата на етикета. Понякога и искрените прояви на възхищение, похвала, благодарност, признателност, внимание, уважение се възприемат като ласкателство, особено в среди, които не са възпитани да виждат и оценяват достойнствата, успехите, евентуалното превъзходство на другия.

- Разгледани са основните лексеми, с които се вербализира понятието ласкателство в трите езика, както и синонимните им названия. Посочва се обединяващ етимон при повечето от тях 'милувка, ласка' (напр. *ласкателство, măgulire, flatterie, câlinerie*), а при някои – връзката с идеята за (прекомерно) угодничество, за самопоставяне в подчинено, сервилно, унизително положение (*servilité; servilitate, slugărnicie; раболепие, сервилност*) или представата за ласкателството като за нисък поклон, заемане на приведена позиция, поставяне в по-нисък статус (*ploconeală; courbette; низкопоклонничество*).

Ласкателство – двуличие

Анализиран е богат идиоматичен материал от трите езика, показващ близостта на ласкателството по характеристика и проява до лицемерието. Към подобно заключение насочват тълкуването на някои изрази чрез лексеми, препращащи и към двата типа поведение (напр. *мазна Гана; безгръбначно животно; (f) faire le chien couchant*); обрисуването на поведението на ласкателя подобно на това на лицемера в някои паремии (като състоящо се от противоречащи си действия или като несъответствие между думи и действия – срв. (r) *Lingușitorul își unge buzele cu miere și-ți sfâșie inima cu ghearele*), както и поставеният акцент на користните подбуди на ласкателя, на егоистичния му характер в някои от изразите ((r) *Lingușitorul numai la îmbogățirea lui se gândește; (f) Si quelqu'un par trop te louange, c'est afin que ton pain il mange; Маха си опашката като котка за мръвка; Подлизурка ере две майки бозае*).

Ласкателство – лъжа

В идиоматиката ласкателството е отразено като заблуждаващ, подвеждащ акт – под маската на близост с общоприетите вежливост, любезност, уважение и пр. Някои идиоматични изрази насочват към пряката връзка на ласкателството с лъжата / измамата, отъждествявайки ласкателя с измамника или изобличавайки го като източник на лъжи ((f) *Le flatteur est proche parent du traître; Quiconque prête l'oreille au*

flatteur, vit à la merci du trompeur; (r) *Lingușitorul este izvorul minciunilor*). Други изрази (напр. ФЕ (r) *a duce cu șoșoșo (pe cineva)*; *изкривявам си душата*; *изкривявам си езика (дуал.)*) са с две повече или по-малко ясно разграничени значения 'ласкавя' и 'примамвам, измамвам, придумвам, съблазнявам' или 'лъжа'.

Въздействие върху обекта

- Изследваният идиоматичен материал разкрива разнообразните начини за въздействие на ласкателя върху обекта. Чрез изобразеното предизвикване на приятни усещания за сетивата (слух, допир, обоняние, зрение) се подсказва характерът на използваните реални средства при успешното ласкателство ((r) *a cânta osanale cuiva; a-i da cuiva cu cădelnița pe la nas*; (f) *chatouiller l'épiderme de quelqu'un; правя мили очи*).

- Те са вид примамка за обекта, но и излагат на показ слабостта му, неспособността да устои на това, което ласкае неговото его и самолюбие, податливостта на желанието да бъде харесван, слушан, ухажван, да е център на внимание, да чува хвалби, а хвалбите са средство да се отслаби способността за преценка, да се отклони вниманието, а и често се превръщат в добър манипулативен инструмент. Както свидетелстват редица научни изследвания, „малко са средствата за манипулация с толкова ефикасно въздействие като ласкателството, когато искаме да получим желаното” (Guéguen 2017).

- Особено интересна е многобройната група изрази, включващи в състава си глагол за тактилен контакт, както и някои лексеми от същата сфера ((f) *gratter l'épaule de qqn; гладя по косъма някого*; (r) *a gâdila cuiva amorul propriu*). В значителна част от ФЕ присъства компонент със значение 'лижа' (*лижа; ближа; lécher; a linge* и др.), с помощта на който се изграждат метафорични картини, изобразяващи вид допир (*лижа / ближа краката на някого*; (f) *lécher les pieds de qqn*; (r) *a linge piciorale cuiva*). Някои от тях (*лижа / ближа подметките*) представят в най-голяма степен унизителното положение, в което се поставя сам ласкателят, стъпнал собственото си достойнство. Те са и най-ярък изказ на пренебрежение и осъждане на подобно поведение.

- Някои от глаголите спомагат за изграждането на образ, с който да се внуши привидният положителен ефект върху обекта и фактът, че всъщност често се задоволява някаква негова вътрешна потребност, което и прави възможно съществуването на ласкателството. Не е изключено този избор на представяне на ласкателството да се дължи и на практическото познаване на един психологически феномен, днес доказан от редица проведени опити и изследвания в областта на психологията, че докосването създава емоционална близост, която води до по-лесна комуникация и постигане на желаната цел и манипулиране, и съответно податливост от страна на реципиента и положителен отклик на дадено искане (вж. Жул, Бовоа 2008: 129-131; 153-157).

Ласкателство – угодничество

- Разгледана е голяма група ФЕ, отнасящи се до сервилното поведение, което българинът назовава с пейоративна конотация *подмазвачество*. Те представят ласка-

телството чрез образи като 'прекалено нисък поклон' пред някого ((r) *a face temenele cuiva*; (f) *faire des courbettes à qqn / devant qqn*; *права поклони някому*); образ, представляващ различен елемент от движението 'поклон' – „пречупване / прегъване / извиване на гръбначния стълб” или „превиване на коляното” ((r) *a-și îndoii spinarea dinaintea / înaintea cuiva*; (f) *aller l'échine basse*; *превивам гръб*; *чуня кръст пред някого* (или *самоств.*); *превивам коляно пред някого*); като пълзене, влачене (*пълзя по корем <и по лакти>*; *влача се по корем <и по лакти>*; (f) *ramper aux pieds de qqn*) или като заставане в хоризонтално положение (особено силно хиперболично изразено в бълг. ФЕ – *слагам се по гръб и по корем пред някого*; (f) *être à plat ventre devant qqn*; (r) *a se lungi cu burta la pământ*).

- Приведени са примери, при които представянето на унижителните пози е пресъздадено косвено чрез картината на прекалена гъвкавост на гръбначния стълб или чрез липсата въобще на гръбнак, или чрез обрисовка с акцент върху плоската телесна форма (*безгръбначно животно*; (r) *a fi moale de mijloc*; (f) *avoir l'échine souple*; *s'aplatir / devenir plat comme une punaise*).

- Българинът свързва ласкателството с представата за нещо мазно, с мазнина, асоциираща се в случая с пълзгане, нагаждане, лепкавост, с трудно отстранима мръсотия, с нещо неприятно, отблъскващо. Това е отразено в немалко лексеми и в някои ФЕ: *мазня се*; *подмазвам се*; *мазник*; *мазнички*; *подмазвач*; *подмазвачество*; *мазно-мазно*; *мазна Гана*; *лижа-мажа*.

- В румънския език няколко грубо разговорни ФЕ представят ласкателя като плътно следващ своя обект, като лепка и съответно всичките изрази са с по две значения – 1. 'лаская, подмазвам се' и 2. 'плътно следвам, вървя след някого' (*a se ține după fundul cuiva*; *a se ține după turul cuiva*).

*

- Богатият езиков материал е доказателство за широкото проявление на ласкателството. Освен това показва, че то е добре разпознавано, старателно наблюдавано и охарактеризирано.

- Възприема се като лицемерно, лъжливо и угодническо поведение, диктувано от користни намерения. Видяна е опасността, която носи, въпреки привидната добронамереност, внимание, хвалби и под.

- Интересен се очертава образът на **ласкателя** – той е майстор на ласкаенето, познаващ човешките слабости. В преследването на своите цели той се изяснява като лъжец, лицемер, манипулатор и в тези положения обикновено е в силна позиция спрямо обекта. Но може да бъде и сервилен, раболепен човек, търсещ повече да се защити, да спечели благоволенieto и да се самосъхрани. Тогава той е в слабата позиция. Подчертано отрицателна конотация носи образът на ласкателя в това превъплъщение – на сервилен, раболепен човек.

- Заслужават да бъдат открити най-ярките образи, които се откриват в изразите с компонент *лижа*, в изразите с компонент зооним и тези с образа „пълзене”. Чрез тях най-силно се отрича ласкателството, с което се преследват користни цели.

Шеста глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ХИТРОСТ

В тази глава (с. 259-313) се обръща внимание на хитростта като особен модус на лъжата. Посочва се, че парадоксално дори тя може да бъде разглеждана и като нейно отрицание, като средство за изобличаване и предпазване от нея – „да хитруваш не означава да лъжеш; това е да се опиташ да четеш задните мисли на другите, за да играеш няколко хода преди тях; да откриеш и разгадаеш примамките, да смъкнеш маските, да отгатнеш лъжите, да избягаш от фалшивите следи [...], да разбулиш тайните и плановете” (Attali 1996).

- Хитростта понякога е възприемана като форма на интелигентността, като комбинация от „нюх, умение да се справяш, бдителност, умение да се възползваш от сгодния момент, различни видове ловкост, дълъг опит” (Balandier 1985). За подобна положителна нагласа на българина към това явление с болка споделя Ал. Константинов в смешно-тъжната и изобличителна творба „Бай Ганьо”: „Когато в другите народи думата *хитър* е синоним на лукав, вероломен и прикачена на някое лице, би го понижала в мнението на обществото, у нас с епитета *хитър* се кичат като с най-почтена декорация: “Брей, хитро момче излезе, да е живо на баща си, всинца ни измами! Не можахме да го излъжем! Ашколсун. Браво!” (Константинов 1957: 99). За полярните разбирания за хитростта (обусловени понякога и от различната гледна точка на субекта и обекта) свидетелства и една интересна реплика на героя от Молиеровата пиеса „Хитрините на Скапен”, в която притежаваната от него способност самият Скапен определя като „красива дарба от Бога, грациозност на ума, изобретателна галантност, [но] наричана от обикновения невежа мошеничество”⁴.

- За интереса у трите народа към феномена хитрост свидетелстват техните фолклор и художествена литература – напр. многобройните сборници с анекдоти (вкл. и преводни) за различни забавни, духовити герои. Любопитен факт е, че един герой от изтока става много близък на балканските народи (българи и румънци) и също и на французите. Такъв е Настрадаин Ходжа⁵, интересът към когото нараства през XVIII и особено през XIX в., когато и се събират, превеждат и отпечатват (и в самата Турция) най-много разкази, свързани с него. В българския фолклор се появява нов образ – този на Хитър Петър, в българските народни приказки широко биват изобразявани надлъгването и надхитрянето (вж. Вълчев 1975: 119-123).

- Темата за хитростта и измамата е централна във френските средновековни фарсове и в италианската комедия дел арте, от които Молиер (най-познатият и най-превежданият автор в румънските и българските земи) черпи вдъхновение за своите класически комедии. Много популярни са образите на остроумните и находчиви слуги и прислужници, които със своите хитрини преодоляват трудни характери и заплетени ситуации, притичват се на помощ на влюбените: Скапен в *Хитрините на*

⁴ “*J’ai sans doute reçu du Ciel un génie assez beau pour toutes les fabriques de ces gentillesses d’esprit, de ces galanteries ingénieuses à qui le vulgaire ignorant donne le nom de fourberies*” – Les Fourberies de Scapin, Acte I, Scène 2.

⁵ Герой, роден по всяка вероятност в Мала Азия, в пределите на турската феодална държава, по-точно в Анадола – в среда с опозиционни настроения.

Скапен, Маскарил в *Занесеният или всичко наопаки*, Ковиело в *Буржоата благородник* и др. в пиесите на Молиер, Фигаро в творбите на Бомарше *Севилският бръснар* и *Сватбата на Фигаро*.

- Така разчитането на хитростта в положителен ракурс, асоциирането ѝ с ловкостта, находчивостта и изобретателността, помагача на доброто и справедливостта, изглежда е залегнало в съществена част от фолклорните и художествени произведения на трите езика (срв. и приказките за Пъкала в румънски и за Хитър Петър). В комедийния жанр, чиято материя по думите на Laudun d'Aigaliers е само хитрост и измама (цит. по Leclerc 2014: 115), но и в разказите, тя по-често е „механизъм на неизбежна отбрана, отговор – реакция на нежелано и незаконно положение, отколкото акт на агресия”, което я прави по-приемлива от моралноетична гледна точка (вж. Leclerc 2014: 118-119).

- Същевременно обаче някои от имената на споменатите герои – хитри прислужници са се превърнали в нарицателни за хитър, духовит, но и за безскрупулен, дързък, безочлив човек, преследващ и своите интереси – *un Mascarille; un Scapin; un Figaro; un Frontin* (типичен герой в пиесите на Мариво). А техните хитрини всъщност не винаги допринасят реално за развързката на действието (вж. Leclerc 2014: 130), което косвено може да се тълкува като факт, отреждащ на хитростта по-маловажно място, отнемащ от привидната ѝ значимост и полезност⁶.

Освен това не липсват и примери за хитрост, проявяваща се повече със своята двойственост и/или в отрицателна светлина, стояща по-близо до коварството, лукавството, лицемерието и самозванството – хитрост, прилагана произволно или в услуга на егоистични подбуди и цели (срв. Ренар, Кума Лиса във фолклора, Дорант в *Буржоата благородник*, Сбригани, Нерин, Люсет в *Господин дьо Пурсоняк*, Тартюф, анекдоти с Хитър Петър и Пъкала като отрицателни герои).

- Подобна преливна и контрастна картина дават и лексикографските определения на *хитрост; ruse, malice, astuce; şiretenie (şiretlic, şireţie), viclenie, viclesug, hâtrie*. Диапазонът, в който варират значенията на основните лексеми, означаващи 'хитрост' или 'хитър', е доста голям – от 'зло / зъл', 'лукавство / лукав' до 'изобретателност / изобретателен', 'насмешливост / насмешлив' и 'разумност, остроумие / умен, разумен'.

- В дисертацията са приведени от речниците на трите езика дефиниции на основните названия и на редица синоними (*fourberie, rouerie, espièglerie; şmecherie; шмекерлък* и др.), придружени с някои бележки за семантичните нюанси, произход и семантичен развой (с. 263-267). Отбелязва се, че в старобългарски думите *хитрост* и *хитрец* са имали изцяло положителна конотация със своите значения 'умение, изкуство', 'проницателност', 'майстор', 'мислител'; и дори 'творец' – в употреба за Бога (вж. Старобългарски речник, Т. 2, 2009: 1162-1163).

⁶ За проблематичността на хитростта от аксиологична гледна точка и съмнителната ѝ роля в морално отношение, дори и при обосноваване прибегване до нея, вж. анализа на S. Marchand на пиесите на Мариво *Queleques hypothèses sur la ruse marivaudienne* (2012, с. 5-6).

Образът на хитростта

- Показва се чрез анализ (с. 267-270) на различни идиоматични изрази и тяхната семантика, че подобно на лъжата хитростта се възприема като **номер**, **фокус** или **игра**. Сред по-характерните образи и компоненти се открояват фокусничеството и фехтовката – във френския (*tour de passe-passe; faire / donner un coup de Jarnac*), играта на въже – в българския (*играя на въже*), а в румънския – играта на карти (*a umbla cu uite pora, ni e pora*).

- Представата за хитростта като за усукване, извъртане и като движение / придвижване, подвижност е особено характерна за румънските изрази, в чиято структура участва компонент *a umbla* ('ходя, вървя, обикалям') (*a umbla cu cârciogul; a umbla cu chichițe <și momițe>; a umbla cu sorcova; a umbla cu cioara vopsită* и др.).

- В трите езика хитростта е представена като акт на покупко-продажба, като някои от българските изрази включват и двата компонента *купувам* и *продавам* за разлика от рум. и фр. съответствия (*купувам те и те продавам; продавам за две очи плява на някого; (f) il vendrait l'autre à beaux deniers comptants; il vend bien ses coquilles; (r) te vinde fără bani*).

Образът на хитреца

Разглеждат се редица идиоматични изрази (с. 271-298), обрисувачи действията и характеристиките на хитреца, чрез които всъщност се проявява най-ярко модусът хитрост.

- Много често субектът е сравняван с **лисицата**, но във френски и с **други животни**, както и с птици и насекоми (заек, вълк, чакал, язовец, змия, маймуна, муле, бялка, кос, оса, муха). От тях само зоонимът *вълк* се среща и в румънски идиоматични изрази, а *змия* – и в румънските, и в българските. Котката по-ясно изпъква като свързана с представата за хитростта в българския и румънския език. Посочени са и по-рядко срещани и нерегистрирани в лексикографски източници изрази с компоненти други зооними.

- Ярък образ на хитреца в идиоматиката на трите езика се изгражда чрез този на **дявола** (хитрецът е представян като самия дявол или като негово потекло, като хранен или обгрижван от дявола, като притежаващ негови атрибути (косъм, кокал), като негово вместилище / леговище – напр. *дявол и половина; дяволско отроче; (r) a fi dracul în picioare; a fi înțârcat de dracu; (f) un diable d'homme; être rusé comme le diable; il a les quatre poils du diable*).

- Като по-хитра, по-веща, опитна, знаеща и находчива и от него (отново и в трите езика) се възприема **жената** (изказано в част от изразите директно, а в други – чрез изтъкването на някое нейно предимство (напр. *И дяволът не знае всички женски дяволи; (f) Femme sait un art avant le diable; (r) Femeia judecă pe dracu' și-l scoate dator*).

- В български се открояват и различни ФЕ с модел „надхитрям и дявола” за особено висока степен на проява на хитрост (*и дявола премятам; и дявола подковавам <на леда>*). Но трябва да се отбележи, че въпреки отсъствието на подобни изрази във френските лексикографски източници, френският фолклор предлага немалко примери на повествования, в които дяволът е надхитрян и изиграван.

- Сравнявани понякога с дявола и представяни за особено хитри са маргинализирани в някаква степен представители на обществото (каторжник, незаконороден, луд, хора с недъзи – характерни образи при френските идиоматични изрази – срв. *malin comme un bossu*), а също и от определена (обикновено бедна) социална прослойка (срв. *сиромаш човек – жив дявол; селска хитрост*; (f) *ruse paysanne; malice paysanne*; (r) *șiretenie țărăneasă*).

- Друг образ, използван за охарактеризиране на хитреца, е този на **жител на географска област** или **представител на друг етнос / държава** – повече названия на обитатели на отделни райони от страната има във френския език – *Normand; Gascon* и др.; сред чуждите – *Sioux; Grec; Italien; bohémienne*; в рум. език – само демоним *oltean*; в бълг. език – *габровец; грък, византиец; евреин; ингулизин; македонци*.

- Хитрият човек е обрисован с много добри обоняние, слух и най-често зрение (дори с *очи и на гърба*). Той изпъква и с различни други **предимства**, които притежава в повече – средства, хитрини, решения, резервни варианти – според френската и румънската идиоматика ((r) *a avea două chei pentru o încuietoare*; (f) *avoir plus d'un tour dans son sac / dans sa gibecière* и др.). Пак според материала в тези два езика (най-вече във френския) хитрецът е оприличаван на умел ловец, а в румънски и на изкусен крадец.

- Хитрецът се откроява с остър, пъргав ум. Притежава познания и опит, придобит често в изпитания, като много бълг. изрази правят внушение за хитростта и като за унаследен, вроден опит и талант (и в трите езика са често срещани колокациите (f) *astuce innée; ruse innée*; (r) *șiretenie înnăscută; вродена хитрост*). Познанията са свързани, особено във френския, със занаят, практическо умение или с добро владение на словото.

- Обособени са няколко типа идиоматични изрази, отразяващи **реакцията на обекта** на целенасочената хитрост. Те служат за изразяване на недоверие към казаното от някого, за изобличаване в лъжа или за подчертаване на собствените качества от страна на също хитър, ловък човек, който не може да бъде лесно подведен.

Показва се, че изследваният модус е в голяма степен средство за предотвратяване на измамата и капаните, заложи от други, за преодоляване на трудности, за преборване на по-силния, средство е за измъкване (показателни в това отношение са някои от синонимните названия – срв. *subterfuge, échappatoire; subterfugiu*).

- Открити са различни **мотивиращи фактори**, обуславящи прибягването до хитрост – скъперничеството, преследването на собствени интереси, желанието да се избяга от отговорност, леността, алчността, кражбата.

- Отделено е внимание на **връзката на хитростта с лъжата и с другите ѝ модуси**, която в някои паремии е директно посочена, а при други изрази е загатната чрез двойната им семантична натовареност или чрез еднаквите или сходни образи и компоненти. Към допирни точки с лицемерието и коварството, с преструвката, с манипулацията насочват ФЕ и паремии най-вече във френския и румънския, но също и дефинициите в трите езика на названията за хитрост, синонимните номинанти, както и произходът на някои от тях.

Оценка на хитростта

Хитростта в идиоматиката е показана с двойствената си природа и с двояката оценка за нея. Асоциирането ѝ с интелигентността и находчивостта, с наблюдателността, с ловкостта, с пъргавия ум, с познанието, опита, сръчността, с чувството за хумор и шегаджийството, от една страна, я представят в особено благоприятна светлина. От друга страна, близостта с лицемерието, коварството, манипулацията, със злото или с престъпни деяния като кражбата, приравняването ѝ към пороците я характеризират негативно. Към подобно негативно отношение насочват и многобройните паремии за надхитрения, уловен, наказан хитрец. Прозряно е, че самата хитрост може да се накаже, да се преодолее с по-голяма хитрост. Оценката може да е различна според преследваните цели – егоистични или алтруистични, свързани с користни намерения и оцеляващи деяния или с измъкване от сложно положение, с оцеляване, с намиране на подходящо решение и изход.

- Положителната оценка на хитростта може да бъде обусловена и от отношението спрямо обекта на хитрините – когато трябва да се осмее наивният, глупавият, доверчивият или да бъдат порицани, наказани проявените също от обекта пороци като алчността или завистта например (вж. приказките за Пъкала в румънския фолклор и за Хитър Петър в българския).

- Нееднозначният прочит на хитростта може да бъде потърсен в потенциално различното възприятие на използвания образ при някои ФЕ – напр. този на дявола или на някои животни. Ако се позовем на факта, че „в повечето устойчиви сравнения в българския и френския език образите на животни се свързват с отрицателни човешки качества и прояви на поведение” (Кръстева 2018: 140), то изборът на зоосемантичен образ тук може да се интерпретира като пейоративно отношение към хитростта. Но доколкото компаратумът (като носител във висока степен на съответната характеристика) в много случаи играе роля на интензификатор, изборът на даден зооним (напр. лисица) може да отразява отрицателна, но и положителна оценка – според контекста.

Разнообразието от нюанси в оценката за хитростта проличава понякога във вариращия при някои изрази елемент (прилагателно) и подсказващ за различен тип хитрост; в многозначността на изрази, при които едно от значенията (извън значението 'хитрост') е или положително, или отрицателно качество; в промяната на първоначално отрицателното значение на някои ФЕ в положително; както и в различната възможна интерпретация на много от ФЕ според контекста.

В действителност извън пряко засвидетелстваната в определени паремии и колокации полярна оценка (положителна или отрицателна) за този най-сложен за характеризиране модус има повече необходимост от контекст, дори от широката текст – приказки, анекдоти, литературни творби.

- В изследването се посочва, че много от идиоматичните изрази за *хитрост* или *хитър* изразяват в най-висока степен проявата на този модус на лъжата като своеобразно превъзходство над евентуален противник (в евентуален някакъв сблъсък). Това би могло да се дължи на факта, че хитростта се припознава като оръжие за нападение или отбрана (срв. (f) *ruse diplomatique*; *ruse de guerre*; (r) *șiretenie de*

război; *военна хитрост*), като средство за разрешаване на труден проблем, ситуация, или просто като противовес на глупостта и наивността. Хитростта се възприема и като сила сама по себе си, равностойна и дори по-голяма от физическата, на която може да противостои само по-голяма хитрост ((f) *à malin, malin et demi*).

- Отбелязва се също, че част от изразите, подобно на вътрешния образ при някои лексеми, подсказват за това, че проявата на хитрост, прибегването до хитрост, захитряването или развиването на тази способност се свързват понякога с крайни, трудни, почти безизходни ситуации (срв. *pe uscat*; *в пустиня*; *огън*; *гладна* – съотв. в (r) *a fi dracul pe uscat*; *като лисица в пустиня*; *хитър като гладна лисица*; *минал през огън и вода* и др.; вж. и паремии за хитрост с компоненти названия на отрицателни от обществото или поставени в по-трудни условия индивиди – напр. *bâtard*). В известен смисъл в това виждане (както впрочем и в приписването на хитрост и на животински видове) може да се открие разбирането за връзката на хитростта с инстинктите.

- „Хитростта е многоаспектна, многообразна [...], изплъзва се лесно от веригите, в които искаме да я оковем”, отбелязва изследователят на средновековна френска литература Менар (Ménard 1983: 26). Това наблюдение като че ли съвсем точно отговаря на заключенията, които могат да бъдат направени въз основа и на анализа на идиоматичния материал в трите езика.

Седма глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. ДЕМАГОГИЯ. МАНИПУЛАЦИЯ

Първата част на тази глава е посветена на демагогията (с. 314-333), а втората – на манипулацията (с. 334-353), два модуса на лъжата, при които най-често (подобно и на разгледаните в следващата глава слух и клевета) се цели да се упражни въздействие, да се окаже влияние върху множествен обект – общество и порядко само върху отделната личност.

ДЕМАГОГИЯ

В началото на тази част са разгледани дефиниции в лексикографските източници на трите езика и се установява, че при демагогията на преден план изпъква търсенето на собствена изгода от страна на политиците за сметка на обществен интерес, като френските определения поставят акцент върху ласкателството, а българските директно отъждествяват демагогията с измамата, лъжата и лицемерието.

- В румънските, както и в българските дефиниции, това понятие ясно се обвързва с неизпълнимите, лъжливите обещания. Румънските дефиниции обръщат внимание на изразните средства на демагога, предизвикващи много силен ефект, силно впечатление.

- Наблюденията върху езиковия материал дават основание да се открие известно косвено познание за демагогията. Макар тя да е типично явление за релациите общество – управници, общество – партии и общество – лидер, някои специфични характеристики все пак могат да се открият отразени в идиоматиката на езиците. Идиоматиката предоставя богат материал, свързан най-вече с един от способите на демагогията – обещанията, неизпълними и неизпълнявани, с които се пости-

га внушение за щедрост, отдаденост, загриженост за другия, за народното благо и т.н. Други средства за реализация на демагогията, отразени в идиоматиката са преувеличението (хипербола) и преумалението (мейозис) – с тях се цели внушение за значимост ↔ нищожност, постижимост ↔ невъзможност, необходимост ↔ ненужност и проч.

Обещанието – основно средство на демагогията

- Разгледани са редица идиоматични изрази, в които е обърнато внимание на голямото количество обещания ((f) *Grand prometteur, petit donneur*; (r) *Cine făgăduiește mult, dă puțin*; *Който много обещава, той малко изпълнява.*), обещанията за много, за трудно осъществими или нереализуеми неща ((f) *promettre la lune*; *златни планини обещавам*; (r) *a făgădui munți de aur*). Те се показват като присъщи на демагога лъжец (в рум. и фр. паремии *Peste puțința ta nicicum să făgăduiești, ca mincinos te nimești când nu împlinești*; (f) *Un menteur est toujours prodigue de serments*).

- Анализирани са образите, с които се постига внушение за несъстоятелност, непостижимост, неосъществимост на направените обещания. Открити са общи за трите езика образи (*златни планини, луна / месечина*; *des monts d'or, la lune; munți de aur, luna*), както и специфични (напр. за френската идиоматична система – *бездъждовният облак; Перу; масло; чудеса; мост от злато* и др.; за румънската – *планини от пиларф; морето и солта, река Олт; земята и небето*; за българската – *снемането на звезди*).

- Проследен е материал, подсказващ за причините за постоянната практика на демагогията: те могат да бъдат търсени в често срещаните човешки слабости (алчност, лакомия, леност – при обекта; страх, срам, подлост; непостоянство, лицемерие – у субекта), в желанието за по-добро, в загрижеността за собствения интерес; в безразсъдството, в неосведомеността, както и в лекотата, с която се изричат думи, спрямо усилията, необходими за осъществяване на конкретни дела.

- Пососочва се въз основа на разгледания материал, че обектът на лъжливите обещания е квалифициран като безразсъден, но и че много от идиоматичните изрази могат да послужат като изобличение на действията на демагога и че в тях именно проличава, че обектът може да проявява и трезва преценка, да бъде скептичен, да приема с недоверие несъстоятелните обещания. **Субектът** е показан като лъжец, добър познавач на човешката природа, дързък човек. Във френски се асоциира според някои изрази с определени представители на обществото – моряк, властимащи и др.

- Анализът показва, че неизпълненото обещание се отъждествява с лъжа, възприема се и като вид егоистична проява, като отнемане на нещо от обекта на обещанията след породена у него напразна надежда, а нереализуемите обещания се разглеждат като чиста проба измама или като средство за осъществяване на измамата. Въз основа на семантиката или на използваните образи при някои изрази се открива връзка между демагогията и други модуси на лъжата – хитрост, манипулация, лицемерие.

- Отделено е внимание на оценката, която изследваният материал позволява да се даде на разглеждания феномен. Често отношението към обещанията преминава в скептицизъм, пълно недоверие и подозрителност към обещаващия (особено ако

много лесно и често обещава). Прави впечатление, че значителна част от изразите представляват своеобразни указания към този, който пристъпва към даване на обещания, както и че препоръчват действието, конкретните дела. Макар и рядко все пак се откриват изрази (във френския език), които допускат, че определени ситуации могат да оправдаят неизпълнението на обещанието.

Преувеличение и преумаление (мейозис)

По-малко са изразите, показващи преувеличение и много по-малко са тези за преумаление. Изразите, свързани с преувеличението са обособени в няколко групи според използвания образ и най-често включват като компоненти зооними, названия на артефакти и др. Повечето от тях отразяват и изопачаването на фактите и търсенето на силен ефект, желанието да се впечатли, да се въздейства върху възприятията на обекта.

МАНИПУЛАЦИЯ

- Анализиранияте лексикографски дефиниции за понятието в трите езика, както и такива от областта на социалната психология, открояват връзката между влияние и манипулация, между подчинение (на чужда воля) и манипулация.

- Тълкуването на част от самия изследван в тази глава идиоматичен материал показва, че манипулацията се асоциира с различни близки понятия (освен като влияние и подчинение) като убеждение, внушение, понякога със силни емоции – любовни или гневни, или с интрига. Това потвърждава представата за манипулацията като за особен вид въздействие, като сложно и не винаги лесно за установяване явление.

- Показателно е, че в преобладаващата си част ФЕ от тази група изрази са многозначни, а представянето им понякога в лексикографските източници – колебливо. Прави впечатление също, че много рядко в дефинициите (както и в състава на идиоматичните изразите) присъства самият термин *манипулация* (или *манипулирам*), което затруднява и откриването на изрази с такава семантика. Това би могло да се обясни със сравнително по-късното дефиниране на феномена като манипулация, с утвърждаването и интензивното му разрастване в обществения живот – най-вече през XX век. Както посочва В. Бондиков, изследователите на феномена застъпват днес две основни тези – според едната той възниква с появата на човечеството, а според другата – е продукт на съвременното общество, функционира само в него, обвързва се тясно с технологическия напредък и с формирането по-специално на масовото общество (вж. Бондиков 2011: 32-46).

- Анализът на семантиката и образите на разгледаните изрази показва, че част от тях се отнасят до умишленото повлияване по незабележим начин на мнението на другия, на неговото мислене, разсъдък, на разбирането му за различни неща, явления, взаимоотношения и пр. (напр. *завъртявам главата на някого; завъртявам мозъка на някого; (r) a învârti capul cuiva; (f) tourner la tête à qqn; monter la tête à qqn*), а други (повечето) – до умишленото повлияване (и контролирането) на постъпките и действията му – по-видимата страна на последствията от манипулирането и по-желан и търсен конкретен резултат (напр. *влизам / вмъквам се / навирам се под кожата*

на някого; (r) *a-i intra cuiva <pe> sub piele; a se băga <pe> sub pielea cuiva; a duce / a purta / a ține de nas pe cineva*; (f) *mener qqn par le <bout du> nez*; вода за носа някого).

- Открити са изрази, отразяващи в известен смисъл някои манипулативни техники. Такива са ФЕ, които по интересен начин съчетават във вътрешния образ и в семантиката си два от използваните методи за манипулация – тактиката на заливането с информация (вж. Toffler 1990: 268-269) и отегчителното настояване (вж. Бондиков 2011: 79) (напр. (f) *bourrer le crâne à qqn*; (r) *a împrăia capul cuiva*; надувам главата на някого).

- Направеният анализ разкрива различните метафорични картини, в които е изобразено манипулативното въздействие – задаване на посока (на мислене, разбиране, виждане) (*завъртявам главата / ума на някого*), непрестанен шум, лишаване (от възможност, от време за размисъл), влизане под кожата, в душата, напълване / натъпкване на мозъка / главата, поставяне в тях на външен елемент, потенциално опасен (*фитил, бръмбар* – във ФЕ *вкарвам бръмбар / бръмбари в главата на някого*; *пускам фитил / фитили на някого*; (r) *a pune cuiva fitil*). Начинът, по който манипулацията се обрисова чрез някои от тези образи, се доближава до определението, дадено от Ф. Бретон за този феномен – „влизане с взлом в нечий ум с цел да се внедри мнение или да се провокира поведение без потърпевшият да разбере, че е имало взлом” (Breton 2000: 26).

- В други изрази образът поставя акцент по-скоро върху постигнатия ефект на подчинение. Срещаните образи тук са капан / мрежа, власт над движенията на манипулирания, който е воден, насочван, понякога чрез превръщането му в кукла, в марионетка, в играчка, в предмет, побираш се в ръцете на манипулатора (напр. (r) *a învărti pe cineva pe / după deget(e)*; *въртя на пръст<a cu> някого*; (f) *retourner qqn comme une crêpe*; *влитам в мрежата / мрежите си някого*; (f) *attirer / envelopper qqn dans ses filets*; (r) *a prinde în mreje<le sale> pe cineva*). В някои от използваните образи може да се открие връзка с етимона на думата *манипулация / manipulation / manipulare* – ’пипане, действие, обработване с ръка, боравене с нещо’.

- Налага се на вниманието фактът, че сред езиковия материал, свързан с манипулацията, почти напълно отсъстват паремииите, което пък навежда на мисълта, че явлението може би не е било ясно откроявано и осмисляно. Приемано е като проявление на лъжата, измамата, заблудата, за което говорят повечето от разгледаните идиоматични изрази.

Осма глава. МОДУСИ НА ЛЪЖАТА. СЛУХ И КЛЕВЕТА

Предмет на осма глава (с. 354-402) е един от най-изявените модуси. „Слухът е навсякъде – във всички сфери на нашия социален живот” – това наблюдение на Капферер от края на 80-те години на миналия век (Karferer 1987: 10), наред с констатацията на парадоксалния факт, че средствата за масова информация и комуникация не са спомогнали за елиминирането на явлението, като че ли с още по-голяма сила важат за днес. Сега дори често се говори за същинска епидемия от фалшиви новини, засягаща социалните мрежи, но нерядко и официалните масмедии. Този сравнително

нов термин (*фалшиви новини; fake news; fausses nouvelles; ştiri false*) всъщност в голяма степен се отнася до добре познатите слухове и откровени клевети, намерили още по-широко поле за изява и разпространение благодарение на Интернет и новите технологии.

Същностна характеристика на слуха

- Изяснява се същността на феномена слух от социална и психологическа гледна точка. Разгледани са основните му белези – непроверено и най-често невярно информативно съдържание, разпространение от неофициален източник, чрез заобикаляне на институционалните канали и наподобяващо верижна реакция, постепенно изопачаване на информацията, значимост на темата за (отделни части от) обществото, въздействие спрямо познавателната дейност като заблуда (заради изопачаването на действителността – вж. Капферер 1992: 13) и спрямо емоционалния свят на човека (в масата случаи подклажда омраза, агресия или предизвиква състояние на страх, тревога – вж. Renard 2006: 54; Scharnitzky 2007: 36).

- Посочена е връзката с много близките явления *клевета, клюка, донос, градска легенда*, преливността на явлението и трудността да бъде научно определено (срв. Froissart 2011: 83; 89-90), критериите, с помощта на които все пак някои изследователи опитват да предотвратят смесването на тези термини (вж. DiFonzo, Bordia 2006: 23). Подчертано е, че от гледна точка на юриспруденцията този „неконтролируем социален феномен” няма собствена юридическа реалност или дефиниция (Brugièrre 1996). Слухът подлежи на осъждане само когато приема формата на твърдения или инсинуации, накръняващи нечие име, чест и достойнство (вж. Aldrin 2017), т.е. когато се докаже наличие на клевета, но и при набедяване (лъжлива декларация, с която се приписва престъпление на някого) или при разпространяване на неверни информации, които предизвикват масова паника.

Същностна характеристика на клеветата

- Посочва се, че клеветата, дефинирана в правото като „твърдение или набедяване за факт, накръняващи честта или уважението към лице или съсловие, на които фактът се вменява” (ЮР), може да се разглежда като особена разновидност на слуха. Тя е вид слух, за който се носи наказателна отговорност.

- Споделя характеристиките на слуховете: невярно съдържание (при нея – винаги невярно); обикновено източникът е неофициален; има същия начин на разпространение в преобладаващото количество случаи. Въздействието ѝ е разрушително върху оклеветената личност, върху обществото е заблуждаващо, объркващо, насажда несправедливо подозрение, отчужденост и враждебност.

Лексикографските източници за слуха и клеветата

Разгледаните лексикографски дефиниции за слух в трите езика (*слух / rumeur / zvon*) показват, че понятието слух се обвързва с различна степен на категоричност с лъжата, с недостоверността. Разгледана е и употребата на някои от тези лексеми в определен контекст, в който ясно се асоциират с представата за неистинност.

- Отделено е внимание на дефинирането и на някои синонимни названия на слух (*racontar, commérages, on-dit, bobard; сплетня*). Посочени са определенията за

клевета / calomnie / calomnie в лексикографските източници и на трите езика (от които се вижда, че тя недвусмислено се обвързва с лъжата), както и синонимни названия.

Генетичната връзка слух–клевета–лъжа

- Обръща се внимание на факта, че езиковият материал разкрива слуха и клеветата като две генетично свързани явления (клеветата е също слух, но с обект обикновено отделна личност, рядко група от хора, и винаги е злословие и е зловредна).

- Понякога са трудно разграничими поради използването на общи номинанти като лексемите *vorbă* и *приказки*, общи ФЕ (*пускам приказки*; (r) *a duce poșta*) или поради участието в еднотипни или близки колокации (срв. (f) *semer des rumeurs; semer une calomnie; répandre une rumeur / une calomnie; пръскам слух / клевета*).

- Показана е обвързаността им с лъжата чрез анализ на различни паремии, сочещи към неистинното им съдържание ((f) *Beaucoup de nouvelles ne sont sans bourdes belles; Ce n'est pas tout évangile, ce qu'on dit parmi la ville*).

- Връзка между слуха и клеветата може да бъде установена и по отношение на понякога търсения и често постиган ефект – нанасяне на вреда (който може да се открие в някои от дефинициите на лексемите за слух), както и по отношение на бързината и сходството в начина на разпространение, на което се спираме повече в следващия раздел на тази глава.

Разпространението – необходимо условие за успех на слуха и клеветата

- Съществено условие за успеха на една клевета е нейното разпространение сред повече хора, доколкото с нея се цели да се накърни репутацията на даден индивид, на група или организация, а репутацията е 'установено мнение за някого или нещо в обществото', т.е. сред множество хора. Същото важи и за слуховете – „колкото по-разпространен е един слух, толкова по-лесно той убеждава” (Капферер 1992: 77, 96). Неслучайно и в дефиницията им откриваме поставен акцент на разпространението им.

- Значителен дял от разгледания идиоматичен материал показва именно лесното и бързо разпространение на клеветата и слуховете – то се внушава косвено или пряко от вътрешния образ както на отделни компоненти, представлящи предаване, преминаване от едно лице на друго, обикаляне по различни места (почесто глаголи, по-рядко съществителни или прилагателни), така и от цялостния образ на съответните изрази (срв. (r) *a duce poșta; a umbla cu ploșca; манда поща*; (f) *ouïr dire va par villes; пренасям думи*). Разгледани са и редица колокации с основен компонент *клевета* или *слух*, включващи в състава си и компонент, свързан с движение, с разпространение, на което те са обект, субект или съпътстващ разпространителя елемент ((f) *répandre une calomnie; faire courir une rumeur; la rumeur circule; пръскам слух / клевета*; (r) *a împrăștiia zvonuri; a umbla cu vorba*).

Отбелязани са група съществителни и глаголи (най-вече в румънски и френски), които привличат вниманието с назоваването и представянето на клеветата и слуха чрез разнообразна гама от звуци, включително издавани от различни видове птици (*bruit, rumeur, caquet, cancaner; talangă, zvon* и др.), като именно чрез звука,

който се разнася лесно надалече се поставя акцент на характеристиката им – бързо разпространение.

Бързина и необратимост на разпространението

● В идиоматиката на трите езика особено впечатляващо е отразена бързината, с която се разпространяват слуховите и клеветите, както и изобщо лъжата. Бързото разпространение се дължи на факта, че тяхната реализация представлява **словесен акт**. Те се изразяват, въплъщават в слово, а словото притежава тази съществена характеристика – бързо се разпространява и не признава пространствени, времеви и човешки граници. Това се пресъздава чрез изразите, изградени върху образа на самото слово.

● Тъй като значителна част от слуховите и всички клевети носят отпечатъка на зла умисъл и пораждат неприятни последици, често словото е уточняващо характеризирани като *лошо, méchante, rea* ((f) *Méchante parole jetée va partout à la volée*; (r) *Vorba de rău se duce ca glonțul*; *Лоша дума / приказка надалеч се чува*).

● Анализирани са образите, пресъздаващи изключителна бързина и лекота на разпространение в различните паремии. Отбелязва се сред често използваните разнообразни средства хиперболата при описанието на бързото препредаване (напр. в (r) *Cuvântul e ca vântul, nu se ajunge nici cu armăsarul, nici cu ogarul* и др.).

● Открити са многото глаголни метафори – слуховите и клеветите *се носят, плъзват* (в бълг.), *обикалят, циркулират* (в рум.); *вървят, ходят* (в рум. и фр.), *пльзят, бягат, летят, надигат се*, разпространяват се *като дуря от барут* (във фр.).

● Анализирани са идиоматичен материал, представящ явленията слух и клевета с голямата им честота на проява сред обществото, с невъзможността да се възпрепятстват (тук особено интересни са рум. паремии, съпоставящи ги с природни феномени), с разпространението им в еднородна среда или на места, където се събират много хора.

● Не е останал незабелязан за народния творец верижният характер на тяхното разпространение, както и неизбежните деформации и трансформации на съдържанието им в процеса на препредаване. Посочват се и идиоматични изрази, подсказващи за възможно обяснение за лекотата на разпространение и възприемане на лошите думи.

Клеветата – обида, унижение, унищожение

● Клеветата е жестока обида. Това показват полисемни фразеологизми от трите езика, означаващи и 'клеветя, обсипвам с клевети някого', и 'обиждам, нанасям обида някому' ((f) *couvrir qqn de fange*; (r) *a împrôșca cu noroi pe cineva; обливам с кал някого*). Обидата, подобно на клеветата, накърнява честолюбието, честта, достойнството, има негативно въздействие върху личността. Затова свидетелстват и показаното тук синонимизиране на лексемите, обозначаващи двете явления, и близостта им в юридически план.

● Споменатите фразеологични единици, както и други, разгледани в тази част (*правя мръсно / мръсотия някому; хвърлям сянка върху някого*; (f) *rendre noir qqn*; (r) *a face pe cineva albie de porci*), пресъздават търсения ефект на компрометиране,

очерняне, омърсяване при клеветата. Изградени са върху образа „правене някого *мръсен, кален, черен, тъмен* – с кал, въглища, помия или засенчвайки го”, който ярко откроява обиждащия и унижаващ характер на клеветничеството.

- Други фразеологизми и паремии привличат вниманието върху неизличимостта на зловредното действие на клеветата, с което точно показват житейската реалност и отразяват наблюдения, доказани и в психологически експерименти, тествачи трайното влияние на невярната информация за някого върху поведението на другите (вж. David 2017; Капферер 1992: 210-211).

- Клеветата опетнява честта на човека, наранява душата му, а чрез нея и физически го сломява. Затова и образът, върху който са изградени някои ФЕ със семантика ’оклеветявам, злословя по адрес на някого’, пресъздава някакво физическо насилие над обекта на клеветата – хвърляне на камъни по него, разкъсване със зъби, разкъсване / строшаване на парчета, нападение в гръб – правене на яхния (пребиване), на прах ((r) *a arunca cu piatra / pietre în cineva; a face pe cineva praftură; (f) déchirer qqn à belles dents*).

В образа на някои от ФЕ е възможно да се разчетат едновременно и двете виждания за клеветата – като омърсяване и като нараняване ((r) *a izbi cu noroi în cineva; (f) mettre qqn en capilotade; стъпквам в калта някого*).

- Приведени са и някои идиоматични изрази, отразяващи възможността с клевета да се манипулира обществената среда, да се предизвикват промени в настроенията, отношението и поведението на хората спрямо нещо или някого, както и да се предизвиква унищожение – на отделния човек, но и на цяла общност.

Обектът на клеветата

- Голяма част от идиоматичните изрази представят клеветата и слуха откъм отрицателното им въздействие върху обекта като същевременно често подсказват за стремежа у клеветника обектът да бъде обрисован и съответно възприеман от околните в негативна светлина, като отблъскваща фигура.

- Разгледани са множество изрази, в чийто фокус на изображението стои действието, на което е подложен оклеветяваният. Те го представят като понасящ несправедливо унижение, позорене и своеобразно насилие над духа и честта му, постигат внушение за болезненото му душевно състояние (и същевременно за жестокостта на самото деяние клевета и на деятеля – клеветника).

- Сред анализирания образи, с които се изгражда и самата представа за клеветата, са напр. попадане в нечия уста и/или предъвкване, приковаване, заковаване, ядене от части на нечие тяло или от облеклото (внушаващо идеята за отнемане, ощетяване и вреда за обекта, но и създаващо отблъскваща представа за клеветника с поведение и упорство на ненаситно животно).

- Следва да се отбележи още прибавяне на несъществуващ реално елемент, пряко насочващ към същността на клеветата – измислено, приписано, прикачено обвинение, при това представено понякога чрез компоненти, препращащи към атрибутите на дявола – *рога, опашка* (в *a scoate coarne cuiiva; a pune coadă cuiiva*), с което се постига внушение за особено грозно и коварно по замисъл действие срещу обекта.

- Нерядко те внушават и доминацията на клеветника (като изненадващо и силно зло) над неговата жертва. Но е забелязано и показано превъзходството, извисеността и невинността на обекта на клеветата – той е показан като извисен и достоен с добрите си дела чрез метафоричния образ на високото дърво и неговите плодове. Изразите говорят и за едни от възможните, но може би и най-чести причини за клеветничеството – завистта и злобата у хората.

Клеветникът

- Множеството изрази, представящи на какво е подложен обектът, същевременно изграждат косвено и образа на самия клеветник в напълно отрицателна светлина.

- В други изрази той е пряко охарактеризиран като лош, жесток, нечовечен, нечестен, черен / мръсен, отблъскващ, безсрамен, ненаситен, завистлив човек, сравняван е с животно, понякога пряко се изобразява като лъжец, лицемер, недискретен и ограничен, прост човек (срв. напр. (r) *Numai proștii ocărăsc și necinstesc pe oricine, oricum le vine la gură; de aceea, cel care ocărăște prost om se înțelege*; (f) *Quand on n'aime pas quelqu'un, on n'en saurait dire de bien; Mauvaise langue, mauvaises gens; Клеветникът е по-лош и от вълка*).

Слушателят

В някои изрази е обърнато внимание на ролята и отговорността на слушащия, възприемащия една клевета или слух, който с проявения интерес и любопитство, с отсъствието на съпротивителна реакция и с потенциалната готовност да разпространи на свой ред чутото, се превръща в съучастник, носи същата вина като клеветника, превръща се дори в причина за съществуването на дадена клевета и на практиката клеветничество ((f) *Celui qui médite et celui qui l'écoute sont également coupables; L'écoutant fait le médisant < le premier a le diable sur la langue et le second l'a dans l'oreille >*).

Слухът и клеветата – словесен акт

Тук се спираме на лексеми, колокации, ФЕ и паремии, отразяващи недвусмислено факта, че в значителна част от езиковия материал слуховите и клеветите са представени като словесен акт, както и като своеобразен информационен канал.

Обозначават се най-често посредством лексеми като *dire, entendre, parole / думи*. Трябва да се отбележи отсъствието на номинантите *слух / rumeur / зvon* като компоненти в паремии. За сметка на това лексемите за клевета (*calomnie; médisance; defăimare* и техни производни) присъстват макар и в не много от примерите (най-малко в български и най-много в румънски), което би могло да се свърже с определено отрицателното, осъдително отношение към клеветничеството.

*

- В идиоматиката клеветата е открoена с целенасоченото, умишлено търсене на причиняване на злина някому чрез уронване на репутацията му. Затова и най-често клеветата се представя чрез различни метафорични образи като носеща някакъв вид вреда, опасност. Клеветничеството се отъждествява с голяма беда, отвра-

тително деяние, най-голяма злина (по-голяма от почти всички останали – вж. напр. бълг. и рум. паремии *Окото да ти излезе, зла дума да ти не излезе; Decât să-ți iasă nime rău, mai bine ochii din cap*), грях.

- Сред специфичните образи, изграждащи ФЕ, са превръщането на някого в корито за храна на прасетата, измиването с яйце и оцет, прекарване през сито и решето – в румънски (*a face pe cineva albie de porci; a face pe cineva cu ou și <cu> oțet; a trece pe cineva <și> prin ciur și prin dârmon*); счукването на захар върху главата / гърба на някого – за френски (*casser du sucre sur la tête / le dos de qqn*).

- Показано е разрушителното въздействие на клеветата по отношение на обекта – индивид, семейство, общество, но и спрямо самия субект – клеветника. Особено ярко е отразена рушащата сила в някои румънски паремии, приравняващи това явление към природните стихии.

- В част от идиоматиката може да се открие и проникновена информация за причините за появата най-вече на клеветата, както и за лесното поддаване на клеветнически слухове – завистта, омразата, зложелателството, самонадеяността, невежеството. Негативните емоции са точно уловени и представени като съществен фактор.

- Много идиоматични изрази представляват съвети за предпазване от изкушението да се злослови, да се съчиняват клевети.

- Езиковият материал показва необратимия характер на изречените клеветнически слова, на слуховете, пуснати по адрес на някого, но и посочва възможния лек и начините на противодействие – мълчание, необръщане на внимание, добри дела, честност, вглеждане в собствените недостатъци и самокритичност, познание и информираност.

Девета глава. ЗА ИДИОМАТИКАТА, ИЗГРАЖДАЩА ПОЗНАНИЕТО ЗА ЛЪЖАТА

В тази последна глава (с. 403-440) се обръща внимание на самата идиоматика, която ни предоставя разкритото до тук познание за лъжата и нейните модуси. Това се изразява в представяне на една обобщена характеристика на използвания езиков материал, като се засягат два основни аспекта: механизма на фиксиране и механизма на изграждане на познанието чрез него. Същевременно се показва общото и различното в проявите им в трите езика.

Механизмът на фиксиране на познанието

В тази част се проследява какъв тип изрази участват и каква е тяхната семантична характеристика.

- Сред общо около 700-те включени тук **колокации** от трите езика се установяват значителен брой такива с еднакви конструкции – именни и глаголни словосъчетания. Именните словосъчетания (прилагателно + съществително) са с преобладаващо еднакви адективни компоненти – най-вече при прякото квалифициране на лъжата, хитростта и клеветата. Глаголните колокации са по-малко. Те могат да изразяват пряка характеристика на лъжата, когато в състава им се включва наречие ((f) *mentir effrontément; лъжа нагло*; (r) *a minți obraznic*), или косвена, когато като допълнение участват съществителните за хитрост, клевета или лъжа ((f) *fabriquer un men-*

songe; (r) *a croi o minciună*; *скроявам лъжа* показват изследваните явления като сложни същности, изискващи някакъв вид построяване, сглобяване и под.).

- Открити са отделни колокации, които могат да бъдат окачествени като специфични за един или два от сравняваните тук езици (*опашата лъжа* и *minciună cu coadă* за българския и румънския език; *брадата лъжа* за българския; *minciună gogonată* за румънския език; *boniments à la noix de coco* за френския език и др.). Подчертава се, че откритата специфичност е относителна, защото е доказана само в рамките на тази конкретна съпоставка и при друга подобна – с други езици – може да се окаже обща черта (вж. Калдиева 2005: 28-29).

Фразеологичните единици съставляват най-голям дял от събрания за изследването материал (общо над 2100). Най-многобройно е присъствието им при *лъжа* и *хитрост*, следвано при *лицемерие*, *слух и клевета* и *ласкателство*.

- Посочва се, че случаи на пълно съвпадане на компоненти, образ и семантика на ФЕ в трите езика не са рядкост, но са по-малко в сравнение с ФЕ, характеризиращи се в отделните езици с повече или по-малко разлики в състава, в изградения образ. Приведени са конкретни примери.

- Подчертано е, че подобни ФЕ обикновено са свързани с широко разпространени предания, легенди, с някакъв древен обичай или с текста на Библията, с приказки или басни. Но е показано, че и в този случай е възможен различен подбор на компоненти, известно различие в структурата, както и еднакво добре познат източник да не води непременно до появата на ФЕ в някои от езиците.

- Отбелязва се, че и при случаите на пълно или частично разминаване в конкретния образ / метафора, при установяване на наличие на изцяло специфични само за единия от езиците ФЕ, най-често се открива общ иконичен модел (специфични и различни са само неговите конкретни езикови изражения – метафори).

- Във връзка с наблюдаваното сходство е обърнато внимание на възможните подвеждащи случаи на междусистемна омонимия и паронимия. При съпоставителното изследване тук се констатира, че специално омонимите съвсем не са изключение (въпреки че на общия фон изрази те все пак остават малобройни, а и поначало това са ограничени явления във фразеологичните системи на всеки отделен език (вж. Калдиева 2013: 201-207)). Приблизително еднакъв брой омонимни двойки могат да бъдат открити в рамките на изследвания тук материал – както между френски и български, така и между френски и румънски, и между български и румънски. Този факт намира обяснение в използването на еднакви образи, които, дори при евентуален общ произход на ФЕ или сходно външно влияние, получават различно интерпретиране, а и самите ФЕ могат да претърпят различно самостоятелно семантично развитие (напр. *бръсна без сапун някого* 'мамя' и (r) *a rade fără săpun* 'остро разкритикувам някого').

Следва да се отбележи, че много от тези случаи представляват всъщност фрагментарна омонимия, доколкото при някои многозначни ФЕ едно или по-рядко повече от едно значение съвпадат (или са доста близки) с това на другата, омонимна ФЕ. Това показва, че има сходство и при разчитането на образите.

- Отбелязва се, че в много редки случаи се наблюдава напълно различно тълкуване на един и същи образ и в трите езика, и че обикновено в два от изследваните езици се констатира съвпадение на цялата или на част от семантиката.

Сравненията се оказват най-малобройна група сред идиоматичните изрази, представящи разглеждания феномен, но трябва да се подчертае, че присъстват в характеризирането на всички модуси на лъжата. Най-честа е изявата на сравненията при изобразяването на *лъжата* и на *хитростта*.

- Посочва се, че сравненията за хитрост най-често и в трите езика включват прил. *хитър / rusé / fin / şiret / viclean* и зооним ((f) *rusé comme un serpent*; *хитър / коварен като змия*; (r) *şiret / viclean ca un şarpe*), а в български и френски още и етноним или демоним (*хитър като габровец*; *хитър като евреин*; (f) *rusé comme un Normand*; *rusé comme un Italien*; *rusé comme un Sioux*).

- Открити са някои специфични сравнения за френския и за румънския език.
- Във всички тези случаи става дума за типични устойчиви сравнения, чиято семантика изразява висока степен 'много' на проява на качество или действие.
- Посочени са и някои паремии, конструирани на принципа на сравнение, като семантичната им структура (X е като Y) изразява обикновена съпоставка.

Паремии (общо 939) образуват и в трите езика втората най-голяма група идиоматични изрази след ФЕ. Те илюстрират богато самата лъжа и нейните модуси слух и клевета и хитрост. Незначително е присъствието им при представянето на манипулацията (само няколко примера) и отсъстват при преструвката.

- Случаите на напълно еднакви пословици и в трите езика са малко. Наблюдават се еднакви паремии в два от езиците, но и на близък вариант в третия. Най-често се откриват семантични еквиваленти, съдържащи един или повече различни компоненти и обикновено с разлики в синтактичната организация (някои произтичащи от спецификата на езика). Открити са някои паремии като специфични за отделните езици.

- Посочва се, че много от паремии представляват своеобразни поучения с имплицитно предупреждение. Интересни в това отношение са част от рум. паремии, изградени от две изречения, второто от които е самото предупреждение (*далеч от; гледай да не ... ; пази се от подобно нещо*).

Семантична характеристика на идиоматичните изрази

Специално внимание е отделено на проявяваната при немалка част от изследваните над 3700 идиоматични единици **полисемия**. Открити са случаите на много характерната политематична отнесеност – семантиката на някои изрази позволява те да бъдат възприемани като знаци на повече от един модус. Това има основание в тясната връзка и в самата им преливност по характеристики на обозначаващите отделно прояви на лъжата.

- Политематичната отнесеност (т.е. полисемия в рамките на семантичното поле лъжа) се наблюдава при някои от изразите, когато едно от значенията е 'лъжа, мамя' или 'лъжа / измама', а другото се свързва с определен модус ((f) *jouer la grande scène <du II / du III>* – преструвка и лъжа; *кривя си душата* – лъжа и

ласкателство); или всяко от значенията на полисемната единица се свързва с отделен модус ((f) *jouer / miser sur les deux tableaux* – лицемерие и хитрост).

- В редки случаи се установява, че няма лексикографско отразяване на полисемия при идиоматичните изрази и въпреки това те се отнасят към повече от един модус. Това се осъществява въз основа на образа, който дава възможност за логически обосновано разчитане в няколко посоки (напр. ПФЕ *Колата му с две колелета, та се върти навсякъде (насам и натам)*, регистрирана в РБЕ със значение 'не съм постоянен,меня мненията си, решенията си и пр.', би могла да бъде семантизирана и като 'лавирам, хитрувам, проявявам хитрост, шмекерия' (впрочем в един от източниците (БП) тя е включена в тематичното гнездо „хитрост”), но и като 'лицемеря', доколкото компонентите *две* и *насам и натам* носят идеята за двойственост и съчетаване на противоположни интереси, нагаждачество според интереса).

- Отбелязва се, разбира се, че често полисемията включва и други значения без пряко отношение към лъжата ((r) *a tăia <la> piroane* – 1. 'говоря неверни неща, лъжи; много лъжа'; 2. 'много ми е студено'). Но в повечето случаи в другото значение може да се разчете възможно подсказване за близки и подобни прояви и действия и за допълнителни характеристики или за потвърждаване на някоя характеристика от изявата на даден модус. Посочени са най-често срещаните допълнителни значения, които се наблюдават при многозначни ФЕ, отнасящи се до ласкателството, манипулацията, клеветата, хитростта, лъжата и измамата.

Механизмът на изграждането на познанието за лъжата в идиоматиката

В тази част от последната глава се разкрива механизмът на изграждането на познанието, съдържащо се в изследвания идиоматичен материал, т.е. показва се образността, породила самите езикови единици, като се прави опит да се състави обобщена систематизирана картина на използваната метафорика. Целенасоченото ѝ изследване е начин да се извлече повече информация относно езиковото познание за изследваната концептосфера на лъжата, за представите, с които се свързва у носителите на трите езика.

- Подобен анализ стъпва на когнитивния подход, при който метафората се разглежда като „един от главните способности за представяне на знания, в основата на който е преносът от една съдържателна основа в друга” (Ботева 2009: 26), възприема се не само като троп, като лингвистично или стилистично явление, а като сложен когнитивен и културен феномен – основа на човешката концептуална система, който е всъщност предпоставката за появата на езиковата метафора (вж. Чакърва 2016: 101; 125).

- За представянето на метафоричните проекции, чрез които се дефинира концептът *лъжа* в езиковото съзнание на носителите на френския, българския и румънския, е предложена схема, включваща следните нива: иконичен модел, архиметафора, метафора, като съответните термини (заети от Ramies 2008; 2009; 2011) са пояснени и е направен опит за паралел и допълнително уточнение чрез позоваване на допълнителна терминология (напр. *субметафори*, използван от Петрова 2014: 212; *структурни елементи* или *конституенти* на домейна източник и на домейна цел – за тях, както и за *домейн цел* и *домейн източник* вж. у Чакърва 2016: 103, 105).

- Изведени са в резултат на направен анализ и систематизиране на събрания за изследването идиоматичен корпус 18 метафорични (или иконични) модела. Те са разпределени в три групи – ориентационни, онтологични и структурни, съгласно трите типа метафори, които разграничават Лейкф и Джонсън (вж. Lakoff, Johnson 1980a: 14, 25; 1980b: 195-197), подчертавайки все пак относителния им и преливен характер (вж. Lakoff, Johnson 2003: 264; Чакърва 2016: 115).

- Обърнато е внимание на факта, че редица примери от разгледания идиоматичен материал могат да бъдат характеризирани като безобразни. Това са предимно паремии, изказващи пряко съждение, отнасящо се до лъжата, без да се използва метафора.

- Подчертано е, че интерес в случая представляват фразеологичните единици, които са номинанти от втори ранг, както и паремии, метафорично преосмислени или съдържащи метафори, а също и колокациите, включващи компонент в преносно значение.

- Изведените иконични модели обхващат в различна степен както изрази от полето на отделни модуси, така и изрази от полето на феномена *лъжа*. Само моделът *лъжата – ослепяване* се отнася единствено към *лъжата*. Ограничено е свързването при моделите *лъжата – разнопосочност / раздвояване* – с лицемерие (и отчасти с хитрост), *лъжата – омърсяване* – с клевета и слух.

- Обхващащи на практика почти всички модуси на лъжата, както и самата лъжа, са иконичните модели *лъжата – долу* и *лъжата – спектакъл*. Заедно с моделите *лъжата – лов* и *лъжата – преместване в пространството* те са и най-богати на идиоматични изрази.

- Открояват се също с обхватност на повече модуси моделите *лъжата – игра*; *лъжата – шум* и *лъжата – храна*. Ще отбележим и модела *лъжата – покупко-продажба*, чиито съставляващи изрази са свързани с лъжата и хитростта.

- Разнообразието от метафори, с които се възприема и представя феноменът *лъжа*, свидетелства за неговата сложност и многоаспектност. То показва и проявеното въображение от носителите и на трите езика в опита им да го дефинират в пълнота, в различните му аспекти – както отбелязват Лейкф и Джонсън, всяка метафора дава само частична дефиниция, затова абстрактните концепти се дефинират чрез кластери от метафори, всяка от които обхваща, осветява някои техни страни и скрива други (вж. Lakoff, Johnson 1980b: 198, 200-201).

- Избраната схема на представяне на метафориката на изследваните идиоматични изрази в трите езика позволява нагледно да бъде показано наличието на общи, универсални модели на мислене и възприемане на действителността – в конкретния случай как се осмисля абстрактният концепт *лъжа* чрез общи метафорични модели. На равнището на субметафорите и особено на конкретните изрази и съответно образи е възможно да се открият и евентуални различия – „базисното равнище на абстракция прави видимо как езиците използват едни и същи (т.е. неуникални сами по себе си) образи, но чрез особено интерпретиране на определен детайл в тях очертават различно денотата” (Петрова 2014: 214). Но така открояването специфичен идиоматичен материал, който е културно обусловен, е специфичен само доколкото съпо-

ставката на даден етап с определен(и) друг(и) език/езици (но не и с всички останали) потвърждава неговата уникалност.

Зооморфен код

Във връзка с образността при изследваната идиоматика е интересно да се види как е представен субектът на лъжата. Когато е търсен ярко експресивен израз на осъдителното и презрително-подигравателно отношение към лъжеца, е използван метафоричен образ и, както показва материалът, той почти винаги е със зооморфен код (много са редки случаите на използване на артефакт, като напр. *влашка престилка*; *двоелика лопата* и *lime sourde* при изобразяването на лицемера). При изобразяването на лъжеца – лицемер, хитрец, клеветник в изследвания материал се срещат познати и от приказки и басни образи на бозайници, птици и насекоми, чрез които се представят не само характерни човешки прояви, но и се изрича присъда над тях. Открити са причини човекът да е насочил поглед към животните при изобразяване на лъжеца, хитреца и т.н. (връзката човек – животно, както и зооморфният код при устойчивите сравнения са представени обстойно от Кръстева 2018: 136-141).

Предложени са няколко от най-ярките примери заедно с възможни пояснения, обосноваващи избора на конкретния образ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Познавателната информация, която предоставя богатият идиоматичен материал (над 3700 единици), свързан с концептосферата лъжа в трите езика, отговаря в много голяма степен на натрупаните знания и наблюдения във философски и общонаучен план. Разбира се, трябва да се подчертае, че всичко изказано в идиоматиката за лъжата и нейните модуси е в оригинална образна форма.

- Подобно на постигнатото научно знание за феномена идиоматиката представя лъжата не само като противоположност на истината, но и като явление, стоящо близко до нея, което понякога я прави трудно разграничима.

- Според изследвания материал лъжата е преди всичко слово, вербален акт. Отъждествява се не само с изричането на неистини, но и с фантазиите, разказите, приказните истории, както и с говоренето на безсмислици, глупости. Като особена нейна характеристика е уловено промъкването и завоалирането ѝ в многословието.

Лъжата в идиоматиката се показва и като невербална – представена е като вид действие, най-вече като движение по крив път или извън правия път; като движение встрани от пътя, в което е въввлечен обектът / излъганият.

- Наблюденията върху идиоматиката сочат, че лъжата е осъзнавана като комуникативен акт с ясно разграничени субект и обект. Чрез представянето на безсъдържателността му, на неравнопоставеността между участниците в него, на подчинеността на обекта се показва обезценяването, обезсмислянето на този акт, каквато идея присъства и в научните и философски трактовки на лъжата.

- Въпреки показаната в част от изразите неравнопоставеност между субекта и обекта на лъжата, в друга част от идиоматичния материал те се изобразяват като

еднакво отговорни за осъществяването на измамата. Взаимоотношенията им се показват в два плана. В интелектуален план – лъжата предполага умение, знание, ловкост на субекта и нейният успех или неуспех зависи от проявата на съобразителност, наблюдателност, интелигентност или глупост у обекта, от способността му да извлича поука или не, от неговите познания, опит и осведоменост. В емоционален и морален план – лъжецът е подвластен и подтикван в своето поведение от слабости, от страсти като алчност, омраза, завист, страх, възгордяване, самохвалство, укриване на собствената вина, бягство от отговорност, мързел, а обектът на неговите лъжи често допуска да стане жертва на лъжливи твърдения, обещания и т.н., поддава се на слухове и клевети по адрес на друго поради проява на същите или сходни недостатъци – лакомия, алчност, желание за задоволяване на собственото его, леност, безкритичност спрямо собствените недостатъци, злоба.

- Лъжата нанася вреда и на обекта, и на субекта, руши доверието помежду им.

- Феноменът е показан като изключително разпространен и лесно разпространяващ се – в много изрази е загатната своеобразната спирала на пораждането на лъжи, както и верижният характер на явлението. Посочва се привикването към лъжата, възможността за предаването ѝ чрез социалната среда и дори по наследствен път.

- Лъжата като вродена наклонност, естествена човешка черта е загатната най-вече чрез възможното интерпретиране на един от нейните модуси – хитростта като инстинкт в някои от идиоматичните изрази.

- Основните методи на лъжата също се откриват в идиоматичните изрази на трите езика – отричане, премълчаване, изкривяване – преувеличаване или минимизиране, замяна, добавяне, измисляне.

- По-голямата част от разгледания материал би могло да се обвърже с т.нар. нападателни / агресивни лъжи – най-вече заради представата за някакъв вид насилие, която се внушава чрез образа и семантиката на съответните изрази. Но не липсват примери и за оневинителни или защитни лъжи (оправдания, фалшиви претексти). Само един израз за разузнавателна лъжа се установява – във френския език.

Безкористните и алтруистичните лъжи (както и т.нар. лъжи от тактичност или безкористно лицемерие) с незначителни изключения остават извън обсега на идиоматиката на трите езика, което може да се обясни с това, че обективът на идиоматиката обикновено е насочен към отрицателните страни на човешкото поведение, на човешките взаимоотношения, както и към неблагоприятните последици от тях. Но обяснение може да се търси в известно влияние на богословската традиция, чиято оценка и за т.нар. благородна лъжа е, че все пак е лъжа и като такава трябва да се избягва.

- Възприемането и обрисуването на лъжата като спектакъл, като игра, като приказно слово са своеобразна препратка към разбирането за далечната ѝ връзка с магическите формули и ритуали, посредством които човекът се е опитвал да се предпазва от опасност или да печели предимство. Този начин на възприемане и обрисуване се стимулира от развитието на сценичното изкуство и от общението на масите с него.

- В значимостта на метафоричния модел, представящ лъжата като лов, може да се разчете директно схващането за лъжата като за борба, като за оръжие за оцеляване, като скрита агресия или неин заместител. Затова не е изненадващо, че лъжата в идиоматиката се възприема често и като нараняваща и причиняваща дори смърт.

- Лъжата според идиоматиката по-често се представя като разпознаваема, като подлежаща на бързо разобличаване, като краткотрайна за разлика от реалността в житейската действителност. Това може да се обясни с преобладаващата осъдителна оценка, със стремежа към предпазване от това явление и към изкореняването му, със съдържащата се в значителна част (особено паремии) възпитаваща мъдрост.

- Лъжата е отразена изключително богато в идиоматиката на трите езика, което се вижда включително и от детайлното представяне на нейните модуси – лицемерие, преструвка, ласкателство, хитрост, демагогия, манипулация, слух и клевета. Това говори, че явлението е забелязвано с различните му начини и форми на проявление в човешките взаимоотношения, емоционално е коментирано, обяснявано и оценявано.

*

Доминиращата оценка за лъжата е отрицателна в резултат на болезнения сблъсък с неправдите в живота на отделния човек и на обществата през всички времена. Особена роля в оформянето ѝ играе и Библията, Християнското учение, както и теологията и философията, които се стараят да пояснят, че лъжата противостои на истината, че тяхната противоположност в повечето случаи пряко се изравнява с тази между злото и доброто.

- Отрицателна оценка се съдържа директно изразена в някои паремии, като редица от тях включват и предупреждение за пазене, за въздържане от лъжата. Ярка осъдителна оценка се открива при прякото изобразяване на лъжата – посредством някои от адекватните елементи, изграждащи колокациите с номинативен компонент – основното наименование на разглеждания феномен (*лъжа, minciună, mensonge*).

- Негативната оценка проличава и в избора на образа на дявола за пресъздаването на представата за лъжеца и по-специално на хитреца. Не е случаен може би и фактът, че много от зооморфните образи на хитреца (маймуна, змия, лисица, вълк, котка) всъщност косвено също са свързани с дявола.

- Ще добавим и по-големия брой отрицателно натоварени иконични модели и архиметафори като напр. „лъжата – долу” и „лъжата – омърсяване”, първият от които включва всички модуси (без *демагогия*). За осъдителна оценка спрямо лъжата говори и възприемането ѝ като възпрепятстване или ограничение на възможността за движение, като капан, подчиняване, въртене, крив път или излизане, отклоняване от правия, главния път, като опасна стихия, изкривяване, ослепяване, инвазия, отнемане, като сготвяне и изяждане на обекта.

- За негативните нагласи спрямо лъжата допринася и свързването ѝ с други отрицателни човешки прояви. Също често това подсказват и другите значения на полисемантичните изрази (напр. ’безсмислени, глупави приказки’ или ’създаване на пречки’).

- Осъдителна оценка получават и отделните модуси на лъжата – особено лицемерието, клеветата и ласкателството. Като сравнително невинна е представена преструвката, а с най-ярка полярна оценка е хитростта.

- В редки случаи лъжата е показана в положителна светлина – в част от паремииите, представящи я като полезна и добра, както и чрез някои иконични модели, при които акцент се поставя върху уменията, ловкостта, таланта на субекта – „лъжата – конструиране / конструкция”, „лъжата – спектакъл”, „лъжата – игра”. Определено положително отношение се проявява към хитростта, особено експлицитно във фолклора на българи и румънци и във френската литература (напр. Молиеровите творби). Тук трябва да се отбележат откритите положителни черти, с които е представен хитрецьт в част от идиоматиката, като притежаване на познания, изключителна пъргавост, неуловимост, подвижност и находчивост. Ще отбележим и колокациите, отразяващи възхищението пред изкусната лъжа.

*

- В обобщение трябва да се отбележи, че редица са сходствата във вижданията за лъжата от гледна точка на науката и на идиоматиката: за широкото ѝ разпространение; за отношението истина – лъжа; за лъжата – слово (осъдително в морален план – според идиоматичния материал и науката, неподсъдно според правните науки); в допускането (особено в най-ново време от науката) за биологичен код в проявата на способността да се съчинява лъжа; за ролята в човешките взаимоотношения – със страните в акта на общуване; в разграничаването на различните модуси на лъжата в човешкото поведение; в осъдителната оценка в морален аспект на лъжата с корист, на лицемерието, особено на клеветата (според правните науки – подсъдна); в амбивалентната оценка на хитростта и др.

Прави впечатление, че лицемерието без корист, т.е. за израз на внимание, на окуражителна оценка, в защита на достойнството на някого и под. при различно вътрешно отношение или убеждение не намира място в разглежданата идиоматика. Социалните науки приемат този вид лъжа като условие и необходимост за поддържане на спокойни, безконфликтни и добронамерени отношения в обществото. Не случайно се обръща внимание на възпитаването на определени навици на поведение, на спазването на основни правила на поведение. Подобен е случаят с благородната лъжа, която все пак се практикува и реално се ползва с положителна оценка в преобладаващото количество случаи.

- Анализът на идиоматиката на френския, българския и румънския показва, че преобладава универсалното в начина на възприемане на сложното и многоаспектно явление *лъжа* при носителите и на трите езика.

Наблюденията върху идиоматичния материал показват изключителна близост между трите изследвани езика (два романски и един славянски език). От една страна, причините за подобно сходство могат да се търсят в чисто когнитивен план, от друга – в общото културно-историческо развитие (срв. констатацията, направена от В.М. Мокиенко за това, че немалка част от идиоматичното богатство е обща и възниква „съвсем не на народна и не на чисто национална, а на общоевропейска културно-философска почва“ (Мокиенко 2011: 37). Особено ярко свидетелство за универ-

салност, еднаквост в светоусещането са общите метафорични модели, с помощта на които се синтезира опитът на трите народа от съприкосновението с феномена *лъжа*.

- Съвпадането на научното знание и на познанието, отразено в езика, по повечето важни характеристики и проявления на лъжата говори за богатия информативен потенциал по-специално на идиоматиката, своеобразна съкровищница, скрита памет за натрупани опит и наблюдения. Х. Вайнрих определя езика като „наивна наука”. В него се откриват не само фиксирани различни етапи от развитието на дадено човешко общество, на неговата мисъл, житейски опит, но и отговори на въпроси от различно естество, някои от които ясни и категорични по своя изказ, а други – скрити в дълбинните пластове на собствения му развой. В този смисъл той е действително наука, при това комплексна, а колкото до определението „наивна” би могло да се спори – много често дава точна информация и верни обяснения, като оставим настрана факта, че съпътства самото развитие на истинската наука.

ЦИТИРАНА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА

- Арутюнова 1991:** Арутюнова, Нина Д. Истина: фон и конотации. // Арутюнова Н.Д. (Отв. ред.), *Логически анализ на езика: Културни концепти*. Москва: Изд. „Наука”, 1991, с. 21-30.
- Асенова 2002:** Асенова, Петя. *Балканско езиковедство. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София: Изд. „Фабер”, 2002. 375 с.
- Библиография 2011:** *Библиография по българска лексикология, фразеология и лексикография 1950-2010*. (отг. ред. Диана Благоева) София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2011. 593 с.
- Бондинов 2011:** Бондинов, Венцеслав. *Манипулация и публична комуникация: митове и реалности*. София: Парадокс, 2011. 415 с.
- Ботева 2009:** Ботева, Силвия. *Метафората и връзката пространство – време*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, 2009. 163 с.
- Вайнрих 1987:** Вайнрих, Харалд. Лингвистика лжи // *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва, 1987 < <http://kursak.net/vajnrrix-x-lingvistika-lzhi/> >.
- Веселинов 2003:** Веселинов, Димитър. *История на обучението по френски език в България през възраждането*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски”, 2003. 583 с.
- Вълчев 1975:** Вълчев, Величко. *Хитър Петър и Настрадаин Ходжа. Из историята на българския народен анекдот*. София: БАН, 1975. 354 с.
- Гак 1983:** Гак, Владимир. *Сравнительная типология французского и русского языков* (Изд. 2-е). Москва: Просвещение, 1983. 287 с.
- Генчев 1978:** Генчев, Николай. *Българско възраждане*. Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, София: 1978. 300 с.
- Генчев 1979:** Генчев, Николай. *Франция в българското духовно възраждане*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, 1979. 417 с.
- Генчев 1988:** Генчев, Николай. *Българската култура XV – XIX в. (лекции)*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, 1988. 303 с.
- Георгиев 1972:** Георгиев, Владимир. *К вопросу о балканском языковом союзе*. // Новое в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты. Москва: Изд. „Прогресс”, 1972, с. 398-418.
- Десницкая 1984:** Десницкая, Агния В. *Сравнительное языковедство и история языков*. Ленинград: Изд. „Наука”, 1984.
- Димитрова 2012а:** Димитрова, Антоанета. Лъжата в българската и немската езикова картина на света. // *Епископ-Константинови четения*. Т. 18. *Календар и време*, 2012, с. 182-200.
- Димитрова 2012б:** Димитрова, Антоанета. Измамата в българската и немската езикова картина на света. // *Годишник на Шуменския университет "Епископ Константин Преславски"*. Факултет по хуманитарни науки. Т. XXIII А, 2012, с. 141-181.
- Драганов 1936:** Драганов, Досю. *Лъжата у подсъдимите (Принос към изучаване психологията. Наблюдения. С предговор от проф. д-р Никола Долапчиев)*. София, 1936. 50 с.
- Дяконов 1944:** Дяконов, Михаил. *Психология на лъжата*. Шумен, 1944. 160 с.
- Екман 2011:** Екман, Пол. *Излъжи ме, ако можеш*. София: Жануа’98, 2011. 424 с.
- Жул, Бовоа 2008:** Жул, Робер-Венсан, Жан-Леон Бовоа. *Кратко ръководство по манипулация в услуга на почтените хора*. София: ИК „Колибри”, 2008. 250 с.
- Калдиева 2005:** Калдиева-Захариева, Стефана. *Проблеми на съпоставителното изследване на българската и румънската фразеология*. София: АИ „М. Дринов“, 2005. 415 с.

- Калдиева 2013:** Калдиева-Захариева, Стефана. *Българска фразеология* (т.2 на Българска лексикология и фразеология). София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013. 362 с.
- Кант 2000:** Кант, Иммануил. *Лекции по етике*. Москва: Наука, 2000. 431 с.
- Кант 2010:** Кант, Имануел. *Метафизика на нравите. Втора част. Метафизически основни начала на Учението за добродетелта* (Божидар Гумеров – превод). София: Фараго, 2010. 269 с.
- Капферер 1992:** Капферер, Жан-Ноел. *Слуховете. Най-старото средство за информация в света*. София: Университетско изд. „СУ „Св. Кл. Охридски““, 1992. 254 с.
- Колев 1981:** Колев, Никола. Разпространение на френския език сред българите и на френската преводна литература в България през Възраждането. // *Годишник на Софийския университет*. Т. LXXIII, 1. Факултет по класически и нови филологии, 1978.
- Константинов 1957:** Константинов, Алеко. Съчинения в два тома. Том първи. София: Български писател, 1957.
- Кръстева 2018:** Кръстева, Жана. *Устойчиви сравнения в българския и френския език (лингвистични и лингвокултурологични аспекти)*. София: Унив. Изд. „Свети Климент Охридски“, 2018. 292 с.
- Леви 1975:** Леви, Леон. *Лъжата*. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1975. 197 с.
- Лезли 2012:** Лезли, Иън. *Родени лъжци*. Пловдив: Жанет 45, 2012. 369 с.
- Лексикология 2013:** Крумова-Цветкова, Лилия, Диана Благоева, Сия Колковска, Емилия Пернишка, Мая Божилова. *Българска лексикология* (т.1 на Българска лексикология и фразеология). София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013. 788 с.
- Мелинан 1906: Mélinand 1902:** Mélinand, Camille. *Psychologie du mensonge // La Revue*, vol. XLI. Paris, 1902, p. 625-645. (в превода на български авторът фигурира като Камил Мелетан – *Психология на лъжата*, прев. от рус. В. Ив. Стоянов (прев. е сравнен с фр. ориг.), Пловдив : Сполука, 1906).
- Милетич 1936:** Милетич, Любомир. Една българска Александрия от 1810 г. // *Български старини*, Книга XIII. София: БАН – Печатница П. Глушков, 1936. 128 с.
- Михайлова-Сталянова 2003:** Михайлова-Сталянова, Надежда. Езиковият образ на истината и лъжата в българския и полския език. // *Научни трудове на Пловдивския университет "Паусий Хилендарски"*. Т. 41, кн. 1, 2003, с. 437-440.
- Михайлова 2004:** Михайлова, Надежда. Семантичното поле на истината и лъжата в българския език // *Българска реч X/2004*, кн. 1, с. 21-24.
- Михалчев 1981:** Михалчев, Димитър. Лъжата и неистината // *Избрани съчинения*. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1981, с. 484-485.
- Младенов 1993:** Младенов, Максим. *Българските говори в Румъния*. София: Изд. на БАН, 1993. 455 с.
- Мокиенко 2011:** Мокиенко, Валерий М. Калькирование в славянской фразеологии. // *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011, с. 37-57.
- Паси 1970:** Паси, Исак. Иронията // *Литературна мисъл*, XIV, 1970, №5, с. 73-110.
- Пенев 1976:** Пенев, Боян. *История на новата българска литература*. Т. I. София: Изд. „Български писател“, 1976. 759 с.
- Петрова 2014:** Петрова, Анастасия. *Фразеология на балканските езици. Проблеми на съпоставителното изследване*. Пловдив: Астарта, 2014. 418 с.
- Пийз, Гарнър 2000:** Пийз, Алън, Алън Гарнър. *Езикът на тялото. Скритият смисъл на думите*. София: Сиела, 2000. 340 с.

- Попова 2012:** Попова, Мария. *Теория на терминологията*. Велико Търново: ИК „Знак’94”, 2012. 687 с.
- Секацки 2000:** Секацкий, Александр К. *Онтология лжи*. Издательство С.-Петербургского университета, 2000. 120 с.
- Спасова-Михайлова 1959:** Спасова-Михайлова, Сийка. Някои основни видове устойчиви съчетания в българския език // *Известия на Института за български език*, VI, 1959, с. 165-199.
- Тома Аквински 2009:** Тома от Аквино. *Сума на теологията* (в превод от латински на Цочо Бояджиев). Част II. Раздел 2. София: Изток-Запад, 2009. 2504 с.
- Угрешич 1999:** Угрешич, Дубравка. *Култура на лъжата* (превод от хърватски на Жела Георгиева). София: ИК „Стигмати”, 1999. 315 с.
- Успенски 1965:** Успенский, Борис. *Структурная типология языков*. Москва: Наука, 1965. 286 с.
- Форд 2008:** Форд, Чарлз. *Психология на лъжата. Как да се защитим от лъжи и измами*. София: СофияПрес ООД, 2008. 336 с.
- Хавранек 1972:** Гавранек, Бохуслав. К проблематике смешения языков. // *Новое в лингвистике*. Вып. VI. Языковые контакты. Москва: Изд. „Прогресс”, 1972, с. 9-111.
- Чакърова 2016:** Чакърова, Юлиана. *Ракурси на когнитивната лингвистика*. Пловдив: Унив. изд. „Паисий Хилендарски”, 2016. 298 с.
- Щербатых 2006:** Щербатых, Ю. *Психология обмана*. Студия АРДИС, 2006.
- Юфу, Завера 1963:** Юфу, Златка, Думитру Завера. Разпространение на новата българска литература в Румъния до 1944 г. // *Romanoslavica*, IX (1963).
- Aldrin 2017:** Aldrin, Philippe. *Lutter contre les rumeurs : mission impossible?* – <<http://www.inaglobal.fr/sciences-sociales/articles>>.
- Alicke et al. 2012:** Alicke, Mark, Ellen Gordon, David Rose. Hypocrisy: What counts? // *Philosophical Psychology* DOI:10.1080/09515089.2012.677397 <<http://dx.doi.org/10.1080/09515089.2012.677397>>.
- Attali 1996:** Attali, Jacques. *Chemins de sagesse: Traité du labyrinthe*. Paris: Fayard, 1996. 240 p.
- Augustin 2016:** Sfântul Augustin. *Despre minciună* (ediție bilingvă). București: Humanitas, 2016. 173 p.
- Balandier 1985:** Balandier, Georges. *Le Détour: pouvoir et modernité*, Paris: Fayard, 1985, 266 p.
- Bréal 1897:** Bréal, Michel. *Essai de sémantique*. Paris: Hachette, 1897.
- Breton 2000:** Breton, Ph. *La Parole manipulée*, Paris: La Découverte, coll. « Poche », 2000. 221 p.
- Bruguière 1996:** Bruguière, Jean-Michel. La rumeur et le droit. // *Recueil Dalloz-Sirey de doctrine, de jurisprudence et de législation*, 18e cahier, 1996, p. 149-152.
- Cavaillé 2009:** Cavaillé, Jean-Pierre. Taire, mentir, simuler, dissimuler... un long héritage // *La lettre de l'enfance et de l'adolescence*, 2009/1 n° 75, p. 87-94. DOI : 10.3917/lett.075.0087.
- David 2017:** David, Daniel. *Cum ajungem să credem știrile false. Slăbiciunile psihice exploatare de propaganda nazistă stau și în era digitală la baza manipulării profesioniștilor*, 1 martie 2017, Interviu de Remus Florescu cu Daniel David pentru Adevarul.ro – <<http://adevarul.ro/>>.
- Densusianu 1997:** Densusianu, Ovid. *Histoire de la langue roumaine*. București: Ed. Grai și suflet – Cultura națională. (I ed. – 1901, Paris). 1046 p.
- DiFonzo, Bordia 2006:** DiFonzo, Nicholas, Prashant Bordia. Rumeurs, ragots et légendes urbaines. Contextes, fonctions et contenus. // *Diogène* 2006/1 (n° 213), p. 23-45. DOI 10.3917/dio.213.0023 <<http://www.cairn.info/revue-diogene-2006-1-page-23.htm>>.

- Duprat 1903:** Duprat, Guillaume-Léonce. *Le mensonge. Étude de psycho-sociologie pathologique et normale*. Paris: Félix Alcan, 1903. 190 p.
- Durandin 1972:** Durandin, Guy. *Les fondements du mensonge*. Paris: Flammarion, 1972. 451 p.
- Festinger 1957:** Festinger, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. California: Stanford University Press, 1957.
- Froissart 2011:** Froissart, Pascal. Elle court, elle court la rumeur (Entretien avec Pascal Froissart – propos recueillis par Vincent Grégoire). // *Sens-Dessous* 2011/2 (N° 9), p. 83-91. DOI 10.3917/sdes.009.0083 <<https://www.cairn.info/revue-sens-dessous-2011-2-page-83.htm>>.
- Georgiade 1938:** Georgiade, Constantin. *Originile magice ale minciunii și geneza gândirii*. București, 1938. 294 p.
- Gheție, Mareș 1974:** Gheție, Ion, Alexandru Mareș. *Introducere în filologia românească. (Probleme. Metode. Interpretări)*. București: Ed. Enciclopedică română, 1974. 207 p.
- Guéguen 2012:** Guéguen, Nicolas. Flatter, pour tout obtenir (ou presque). // *Cerveau & Psycho*, 2012, N° 51, pp. 50-54.
- Guiraud 1968:** Guiraud, Pierre. « Le champ morpho-sémantique du mot tromper » // *BSL* 63/1 (1968), p. 96-109.
- Hale & Pillow 2015:** Hale, Willie J. Jr., David R. Pillow. Asymmetries in perceptions of self and others' hypocrisy: Rethinking the meaning and perception of the construct. // *Eur. J. Soc. Psychol.*, 2015, 45, p. 88–98, doi: 10.1002/ejsp.2064. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4847726/pdf/nihms755811.pdf>>.
- Iorga 1917:** Iorga, Nicolae. *Histoire des relations entre la France et les Roumains*. Iassy: Imprimerie „Progresul”, 1917. 207 p.
- Kant 1797:** Kant, Emmanuel. *D'un prétendu droit de mentir par humanité*. <<https://fr.wikisource.org/>>.
- Kapferer 1987:** Kapferer, J.-N. *Rumeurs. Le plus vieux média au monde*. Paris: Seuil, 1987.
- Lakoff, Johnson 1980a:** Lakoff, George, Mark Johnson. *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press, 1980. 242 p.
- Lakoff, Johnson 1980b:** Lakoff, George, Mark Johnson. The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System. // *Cognitive Science*, 4(2), 1980, p. 195-208.
- Lakoff, Johnson 2003:** Lakoff, George, Mark Johnson. *Metaphors we live by* (with a new afterword). London: The university of Chicago press, 2003. 276 p.
- Leclerc 2014:** Leclerc, Jean. La ruse à la frontière des genres : regards croisés sur les farces de Molière et les contes de La Fontaine. In: *@analyses: Revue de critique et de théorie littéraire*, Vol. 9, N° 1. Ottawa, 2014, pp. 113-140. <<https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/revue-analyses/article/view/965>>.
- Marchand 2012:** Marchand, Sophie. Queleques hypothèses sur la ruse marivaudienne. In: *Comparatismes en Sorbonne* 3-2012. < www.crlc.paris-sorbonne.fr >.
- Mazilu 2005:** Mazilu, Dan Horia. *Studii de literatură română veche*. București: Editura Academiei Române, 2005. 339 p.
- Ménard 1983:** Ménard, Philippe. *Les fabliaux: contes à rire du Moyen âge*. Paris: PUF, 1983. 252p.
- Montaigne 2008-2016:** Montaigne, Michel de. *Essais*. Livres I, II, III (traduction en français moderne par Guy de Pernon d'après le texte de l'édition de 1595). Éditions du groupe „Ebooks libres et gratuits”, 2008; Numlivres, 2014, 2016.
- Oprescu 1923-1924:** Oprescu, Gheorghe. Eliade Rădulescu și Franța. // *Dacoromânia*, anul III 1923. Cluj: Institut de arte grafice „Ardealul”, 1924, p. 1-128.
- Pamies et al. 2008:** Pamies, Antonio, Wenceslao C. Lozano, Beatriz Cortina. Las metáforas del alcohol: contraste translingüístico e intercultural. – In: Álvarez de la Granja, M. (ed.),

Lenguaje figurado y motivación. Una perspectiva desde la fraseología. Series: Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. p. 273-286.

- Pamies 2009:** Pamies, Antonio. Фразеологические универсалии и сопоставительная фразеология. // *Białostockie Archiwum Językowe* 9, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2009, p. 233-252.
- Pamies 2011:** Pamies, Antonio. Phraséologie et compétence métaphorique: universaux cognitifs vs. héritage culturel. // *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, 2011, p. 58-75.
- Piru 1981:** Piru, Alexandru. *Istoria literaturii române de la început pînă azi*. Bucureşti: Ed. Univers, 1981. 582 p.
- Renard 2006:** Renard, Jean-Bruno. Les rumeurs négatrices. // *Diogène* 2006/1 (n° 213), p. 54-73. DOI 10.3917/dio.213.0054 <<https://www.cairn.info/revue-diogene-2006-1-page-54.htm>>.
- Rosetti 1978:** Rosetti, Alexandru. *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*. Bucureşti: Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, 1978.
- Rousseau 2003:** Rousseau, Jean-Jacques. *Les rêveries du promeneur solitaire* (1817). Éditions du groupe „Ebooks libres et gratuits”, 2003.
- Sala 1997:** Sala, Marius. *Limbi în contact*. Bucureşti: Ed. Enciclopedică, 1997. 455 p.
- Sarr 2010:** Sarr, Pierre. Discours sur le mensonge de Platon à saint Augustin : continuité ou rupture. // *Dialogues d'histoire ancienne*, 2010, 36/2, p. 9-29. <<http://www.cairn.info/>>.
- Solemne 1999:** Solemne, Marie de. *La sincérité du mensonge*. Dialogue avec Boris Cyrulnik, Paul Lombard, André Bercoff, Christian Delorme. Paris: Dervy, 1999. 140 p.
- Şerban 2013:** Şerban, George. *Minciuna. A doua natură umană*. Bucureşti: Ed. Lucman. 416 p.
- Scharnitzky 2007:** Scharnitzky, Patrick. La fonction sociale de la rumeur. // *Migrations Société* 2007/1 (N° 109), p. 35-48. DOI 10.3917/migra.109.0035 <<https://www.cairn.info/revue-migrations-societe-2007-1-page-35.htm>>.
- Szabados & Soifer 2004:** Szabados, Béla, Eldon Soifer. *Hypocrisy: Ethical investigations*. New York: Broadway Press, 2004. 352 p.
- Toffler 1990:** Toffler, Alvin. *Power Shift. Knowledge, wealth, and violence at the edge of the 21st century*. New York: Bantam Books, 1990. <<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.201129>>.
- Trivers 1985:** Trivers, Robert L. *Social evolution*. San Francisco, CA: Benjamin Cummings, 1985.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

- БП – 5000 български пословици и поговорки (Григоров, Кацаров, Наука и изкуство, 1969)
ФЕ – фразеологична единица
ЮР – Юридически речник (Корню, Софи-Р, 2000)
TLFi – Trésor de la langue française informatisé

ОСНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Изследва се явление, което се възприема от съвременното общество като особено актуално.

2. Научна новост – за първи път е направено цялостно изследване на познанието за лъжата, отразено в идиоматичните системи на френския, румънския и българския език.

Представена е цялата картина на метафоричната образност, чрез която се изгражда и фиксира в езика познанието за лъжата.

3. Лъжата е представена в цялата ѝ сложност и многоаспектност чрез комплексен интердисциплинарен подход.

4. Чрез привличане на богат корпус лингвистичен материал от трите езика (над 3700 идиоматични единици) се установява еднакво познание за лъжата, еднакъв интерес към нея, еднаква оценка за нейните проявления и преобладаващо еднакви начини на отразяване в разглежданите езици.

5. Разграничени и детайлно са анализирани основните модуси на лъжата (лицемерие, преструвка, ласкателство, хитрост, демагогия, манипулация, слух и клевета). Показана е тясната връзка и преплитане между тях (напр. хитростта и преструвката обслужват лицемерието, манипулацията).

6. Теоретична значимост – изследването показва, че познанието за лъжата, отразено в езиците, изградено въз основа на житейски опит, е много богато, обхваща всички страни на многоаспектното явление и постига в много голям процент научното знание.

7. Практическа значимост: а) събраният корпус идиоматика може да бъде използван при практически занимания при изучаването на всеки един от трите езика като чужд; б) самото изследване може да се включи като съставна част в теоретичен курс по културология или в теоретичен курс по идиоматика на отделния език.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. L'idée du mensonge à travers la phraséologie française et bulgare. In: Álvarez de la Granja, M. (ed.), *Fixed Expressions in Cross-Linguistic Perspective. A multilingual and Multidisciplinary Approach*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2008, p. 263–283.
2. Le pouvoir des mots (étude comparative de proverbes bulgares, français et roumains). In: Kübler, N., J.-M. Benayoun, J.-Ph. Zouogbo (éds.), *Parémiologie: Proverbes et formes voisines*. Tome 3. Sainte Gemme: Presses universitaires de Sainte Gemme, 2013, p. 323–343.
3. Към въпроса за устойчивостта във фразеологията. – В: Чолакова, Ж., Юл. Чакърова, Л. Иванова, Ж. Станчева, Б. Борисов (състав. и ред.) *Славистиката – пътища и перспективи. В чест на 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иванка Гугуланова*. Пловдив: Унив. изд. „Паисий Хилендарски”, 2015, с. 281–296.
4. Хитростта, лъжата и измамата в огледалото на идиоматиката. – В: Благоева, Д., С. Колковска (състав.) *Лексикографията в началото на XXI в.* София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов”, 2017, с. 389–404.
5. Лицемерието като модус на лъжата. – В: Петкова, Е., М. Михайлова-Паланска, С. Колковска, А. Христова, Кр. Симеонова, В. Георгиева (състав.) *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов”, 2017, с. 373–388.